

Diana Vukičević-Samaržija
Katarina Horvat-Levaj
Davorin Stepinac

Velika Župna crkva sv. Augustina

Povijesno građevni razvoj i valorizacija
Prijedlog konzervatorskih smjernica

ISBN 978-953-7875-08-4

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Diana Vukičević-Samaržija
Katarina Horvat-Levaj
Davorin Stepinac

Velika
Župna crkva sv. Augustina

Povijesno građevni razvoj i valorizacija
Prijedlog konzervatorskih smjernica

Zagreb, 2013.

SADRŽAJ:

I. ŽUPNA CRKVA SV. AUGUSTINA U VELIKOJ

UVOD

II. POVIJESNO-GRAĐEVNI RAZVOJ I VALORIZACIJA CRKVE I SAMOSTANA

1. POVIJESNI RAZVOJ CRKVE I SAMOSTANA

Crkva sv. Augustina uz razdoblju srednjeg vijeka i renesanse (14. – 16. stoljeće) – od augustinskog sjedišta do franjevačkog samostana pod okupacijom Osmanlija /Diana Vukičević-Samaržija/

Crkva sv. Augustina i franjevački samostan u baroknom razdoblju (17. i 18. stoljeće) – od oslobođenja od Osmanlija do ukidanja franjevačkog samostana /Katarina Horvat-Levaj/

Crkva sv. Augustina i samostan nakon ukidanja franjevačkog reda

2. PROSTORNA ORGANIZACIJA CRKVE

3. MATERIJAL I TEHNIKA GRADNJE

4. GRAĐEVINSKO I SPOMENIČKO STANJE OČUVANOSTI

5. INTERPRETACIJA RESTAURATORSKIH ISTRAŽIVANJA

6. INVENTAR

7. VALORIZACIJA

III. PRIJEDLOZI SANACIJE, OBNOVE, UREĐENJA I PREZENTACIJE

1. PROBLEMI OBNOVE CJELINE

Prijedlog obnove a

Prijedlog obnove b

2. PRIJEDLOZI KONZERVATORSKIH SMJERNICA

IV. PRILOZI

A. GRAFIČKI PRILOZI

Katastarske karte iz 19. stoljeća

Arhitektonska dokumentacija postojećeg stanja 1:200 (bez kota)

Skice nalaza konzervatorskih istraživanja

Faze građevnog razvoja kompleksa (prikazi na tlocrtu post. stanja 1:500)

Prijedlozi obnove a i b (prikazi na tlocrtu post. stanja 1:500)

B. FOTOGRAFIJE

Najstarije fotografije i razglednice

Fotografije iz 1959. godine

Fotografije iz 1979. godine

Fotografije iz 2000. godine

Fotografije iz 2004. godine

Fotografije iz 2009. godine

V. LITERATURA I IZVORI

I. ŽUPNA CRKVA SV. AUGUSTINA U VELIKOJ

Uvod

Danas župna, a nekada i franjevačka crkva sv. Augustina u Velikoj, po svom povijesnom značenju jedan je od najistaknutijih i najstarijih sakralnih spomenika ovog dijela Slavonije. Svoju građevnu povijest započinje u 14. stoljeću kao augustinska crkva, a i novopristigli red franjevaca u 16. stoljeću između četiri veličke crkve izabire upravo nju za svoje sjedište. Ono, međutim, što franjevačku crkvu u Velikoj izdvaja od ostalih samostanskih sklopova i crkava Požeštine jest činjenica da u njoj kontinuirano katoličko bogoslužje za vrijeme stopedesetgodišnje osmanlijske okupacije (1536. – 1691.). Štoviše, velički je samostan u to doba sjedište znamenitog fra Luke Ibrišimovića koji upravo odavde vodi svoju borbu za oslobođenje Slavonije i njezino pripajanje zagrebačkoj biskupiji. Slavna prošlost za vrijeme vjerojatno jednog od najtežih razdoblja ovoga kraja, bila je zalag za blistavu obnovu i procvat tijekom »katoličke rekonkviste« nakon oslobođenja. U prvoj polovici 18. stoljeća barokizira se srednjovjekovna crkva i podiže se novi četverokrilni samostan s klaustrom monumentalnih dimenzija, da bi potkraj stoljeća bila povećana i sama crkva. Navedeno povijesno značenje i arhitektonsku kvalitetu, nažalost ne prati spomeničko stanje očuvanosti. Nešto više od stotinu godina nakon ukidanja franjevačkog samostana (odredbom Josipa II.) ruše se i samostanska krila, tako da je od kompleksa ostao samo torzo, s crkvom istrgnutom iz svog konteksta.

U svom današnjem obliku, zidana crkva sv. Augustina, jednobrodno je gotičko barokizirano zdanje, svetištem orijentirano prema istoku. Ističe se neobično izduženim tlocrtom, formiranim slijedom dogradnji i pregradnji u razdoblju od 14. do 20. stoljeća. Osnovnu prostornu organizaciju čine pravokutni nadsvođeni brod i nešto uže kvadratično nadsvođeno svetište, ali u istoj se osi na istočnoj strani nadovezuju kvadratična sakristija (prvotno svetište) i barokni zvonik-kula, a na zapadnoj strani kasnobarokna dogradnja broda, kojom je crkva, uslijed konfiguracije okolnog terena, ostala bez glavnog pročelja. Budući da je ovakav oblik crkve bio izveden u odnosu na samostan, kojeg više nema (ostao je samo manji dio sjeverno uz svetište sa sakristijom), crkva danas djeluje izrazito neproporcionalno i dezorijentirano, što nisu uspjeli popraviti ni noviji zahvati kojima južna strana zadobiva obilježja glavnog pročelja.

Time se potreba izrade konzervatorske studije, što bi osim nužne građevinske sanacije crkve obuhvatila i prijedloge djelomične rekonstrukcije fragmenata samostana, nametnula kao primarni zadatak.

II. POVIJESNO-GRAĐEVNI RAZVOJ I VALORIZACIJA CRKVE I SAMOSTANA

I. POVIJESNI RAZVOJ CRKVE I SAMOSTANA

Crkva sv. Augustina u razdoblju srednjeg vijeka i renesanse (14. – 16. stoljeće) – od augustinskog sjedišta do franjevačkog samostana pod okupacijom Osmanlija /Diana Vukičević-Samaržija/

Proučavanje srednjovjekovne građevne povijesti crkve sv. Augustina u Velikoj je slojevito. Onodobni pisani izvori je ne spominju, a tek u 16. stoljeću pismo pape Grgura XIII. možemo tumačiti kao prvi posredni pisani izvor. Komparativnim istraživanjem građevnih struktura i kasnijih pisanih izvora iz 17. i 18. stoljeća nameće se osnovno pitanje njezine izvorne funkcije.

Problem izvorne funkcije crkve

O izvornoj funkciji crkve sv. Augustina u historiografiji nalazimo oprečna mišljenja. Nepostojanje direktnih pisanih izvora dalo je mogućnost raznih tumačenja njezine funkcije, pa tako i graditeljske povijesti. Tumačila se kao kapela, crkva franjevačkog samostana, kao crkva augustinskog samostana.

Ostaci srednjovjekovne crkve malih dimenzija potiču razmišljanja o njezinoj izvornoj funkciji kao kapele, a potrebu za tumačenjem izvorne funkcije crkve u Velikoj kao franjevačke crkve odnosno samostana od 1339. godine nalazimo kod franjevačkih historiografa (Grga Čevapović). Naše mišljenje da je crkva sv. Augustina izvorno bila crkva augustinskog reda formirano je prema tumačenju nekih povijesnih izvora i oblika svetišta koji je blizak augustinskim rješenjima.

Slijedimo li sigurne izvore, možemo znati da se crkva u Velikoj u srednjem vijeku nalazila na vlastelinstvu Velika koje se prvi put spominje 1332. godine,¹ spominje se i ime župnika Demetrija koji je platio 20 banovaca, te župna crkva (*de subcastro Velka*). Josip Buturac navodi da je titular župne crkve sv. Marija.² Slijedeći spomen crkava nalazimo u ispravi iz 15. stoljeća. Na posjedu Veličkih i Bekefija Veličkih u diobi grada i posjeda Velika 1435. godine spominje se obiteljska kurija i kuća, te jedan samostan i crkva Bl. Dj. Marije.³ Prema izvještaju fra Petra Nikolića iz 1660. godine u Velikoj se spominju dvije ruševne crkve, jedna ispod tvrđave sv. Pavla, napuštena, a druga sv. Marka u polju, gdje se za blagdan sv. Marka služi sveta misa. *Sunt etiam duae Ecclesiae Velicae dirutae una sub arce, que manet deserta, altera similiter in campo ubi in festo sancti Marci celebratur, et fuit processio, concurrens ibidem multitudo Christi fidelium, et est titulum sancti Marci altera sancti Pauli.*⁴

¹ Sequuntur rationes Decime sevnalis collectae in Hungaria ab anno 1332 ad 1337 a Jacopo Bevegarii et Raimundo Bonofato collectaribus, u: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, series I, tomus I, Budapest, 1887.

² JOSIP BUTURAC, Župe požeškog arhiđakonata od 1332. – 1335., Zagreb, 1934.

³ JOSIP BÖSENDORFER, Crtice iz slavonske povijesti, Osijek, 1910., 128 – 129. CSÁNKI, DEZSÖ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II, Budapest, 1894., 385 – 450.

⁴ PETAR NIKOLIĆ, Kanonička vizita Petra Nikolića kao vikara biskupa zagrebačkog Petra Petretića po Slavoniji 1660, u: TADE SMIČKLAS: Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, drugi dio Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640. – 1702.), Zagreb, 1891. 8.

Usporedbom tih pisanih vijesti možemo zaključiti da je u 14. stoljeću u Velikoj bilo više crkava: župna crkva sv. Marije, crkva sv. Petra ispod utvrde, crkva sv. Marka u polju, te jedan samostan. Kameni ulomci svodnih rebara iz 14. stoljeća koji su vjerojatno pripadali spomenutim crkvama, a sačuvani su u Zbirci danas župne crkve u Velikoj (za koje se drži da su s lokaliteta Rozmarjevac), ilustriraju ove pisane izvore. Titular samostana saznajemo tek u 16. stoljeću kad ga po prvi put spominju izvori 1575. godine. Te godine franjevci su dobili Veliku kako potvrđuje sačuvano pismo pape Grgura XIII. kojim 24. lipnja 1575. iz Rima⁵ dopušta Franjevcima Provincije Bosne Srebrne da mogu primiti i nastaniti se u kući sv. Augustina sa svim pripadajućim imanjima (...) *turcarum regem eo deducerent, ut ipse, quomdammodo suo oblitus, aliquid catolicae religioni impenderet, et ab ipso sibi solis in quibusdam partibus regni Hungariae ab eo occupatis, et specialiter in loco de Velica Bosnen. dioecesis domum alias sub invocatione s. Augustini, insimul cum omnibus suis pertinentiis, annexis, et connexis dictis fratribus restitui, et liberam dimitti obtinuerint.* Iz ovog pisma možemo očitati osim da su se franjevci nastanili u Velikoj 1575. godine, te da je *domus* – samostan pripadao Augustincima. Pismo spominje da franjevci Bosne Srebrne mogu u Velikoj zaposjesti kuću svetog Augustina sa svim pripadnostima i vinogradima. Da je postojala i crkva uz samostan možemo zaključiti prema izvorima iz 18. stoljeća koji spominju *domus* uz crkvu. Također, kvadratični oblik svetišta možemo tumačiti kao »augustinski kor« što bi potvrdilo da je crkva izvorno bila augustinska.

Franjevci su došli u Veliku 1575. godine, kasnije su produljili crkvu i obnovili *domus* - samostan, koji je u službi do 1796. godine.⁶ Od tada je crkva u funkciji župne crkve, da bi oronula gradnja samostana bila srušena 1925. godine.

Srednjovjekovna crkva

Služeći se izvorom koji donosi Luka Wadding za 1575. godinu gdje izrijekom spominje lokalitet s imenom sv. Augustina jasno nam je da su franjevci preuzeli augustinsku kuću koja im je služila u prvo vrijeme kao samostan, te da su također preuzeli i crkvu možemo zaključiti prema kasnijim opisima. Prvu vijest o crkvi i samostanu nalazimo pedesetak godina kasnije. Kad se prema dozvoli pape Urbana VIII.⁷ nastanio fra Antun Marić u Velikoj. Bolesnog Antuna Marića pohodio je papin izaslanik Petar Massarecchi 1624. godine i zapisao »I crkva i samostan bili su po ondašnjem običaju dobro utvrđeni, te su se lako opirali manjim razbojničkim napadima«.⁸ Izvor iz 1639. godine⁹ spominje da je već u Velikoj pedeset godina škola za mladež, dok za 1640. godinu se kaže da je u samostanu bila gimnazija.¹⁰ Šturi opis samostana i crkve iz 1640. godine Pavla iz Rovinja spominje dva dormitorija jedan iznad drugog, te opisuje crkvu kao urednu i ukrašenu novim stvarima.¹¹ Za istu godinu kaže Euzebije Fermendžin¹² da je u crkvi sv. Augustina iskopan kamen s gotovo izlizanim

5 LUKA WADDING, *Annales Minorum*, XXI, Ad claras Aquas, Firenze, 1932., 502 – 503.

6 Car Franjo II. dekretom 19. travnja 1796. ukida franjevački samostan u Velikoj, a Carskom odredbom od 1. studenog iste godine vraća franjevcima samostan u Požegi. Franjevačka crkva i samostan u Velikoj napušteni su 1797. godine. PAŠKAL CVEKAN, *Velika, Velika*, 1982.

7 Acta Bosnae MCCXXXVII, 367.

8 JOSIP BUTURAC, *Katolička crkva u Slavoniji za Turskog vladanja*, Zagreb, 1970., 31.

9 Isto, 87.

10 EUZEBIJE FERMENDŽIN, *Chronicon*, 37.

11 STJEPAN ZLATARIĆ, *Izvjestaj o Bosni g. 1640. o. Pavla iz Rovinja*, u: *Starine JAZU XXIII*, Zagreb, 1890., 33.

12 EUZEBIJE FERMENDŽIN, *Chronicon*, 37.

natpisom, po kojem su neki dokazivali da je crkva bila sagrađena prije 600 godina. Izvještaj Petra Nikolića¹³ iz 1660. godine posredno spominje samostan sv. Augustina. Uspoređujući te historio-
grafske napise s današnjim izgledom crkve možemo zaključiti da je srednjovjekovna gotička crkva
postojala uz *domus* samostana augustinaca koji spominje papino pismo, te da su franjevci zatekli uz
samostan i crkvu. Ove srednjovjekovne gradnje nisu značajnije pregrađivali tijekom cijelog 16. i 17.
stoljeća. Njezin izvorni izgled jednobrodne crkve s kvadratičnim svetištem i samostanom s njezine
sjeverne strane uz vjerojatno neke manje preinake zadržan je najvjerojatnije do 1690. godine kad
je crkvu zapalio Ivan (Janko) pukovnik Makar.¹⁴ Tragovi tog požara još su se nedavno mogli vidjeti
na zidovima crkve. Nakon požara ostali su samo zidovi, te su izvršeni samo neki nužni popravci.
Prema svjedočenju Luke Ibrišimovića, franjevci su sakupljajući milostinju samostan i crkvu popravili¹⁵
prema navodima spomenice do 1695. godine¹⁶ - držimo da je to doba prvog produljenja crkve.
Veći zahvati i građevinske promjene nastale su tijekom 18. stoljeća; prvo je započela gradnja novog
samostana, a crkva je bila značajnije obnovljena tek 1780. godine *ex antiquis ruderibus ab imme-
morabili existentibus*.¹⁷ Godine 1977. pronađene su u svetištu tri grobnice. U srednjoj je pronađen
prsten, prsni križ, te ostaci biskupske kape. Teško je reći kojem biskupu od tri ukopana u crkvi
ovaj grob pripada. Pretpostavlja se da je barokna grobnica pripadala beogradskom biskupu Marinu
Ibrišimoviću. U brodu u sredini ispred svetišta također je pronađena biskupska grobnica. Sačuvana
je izlizana mramorna pokrovna ploča na kojoj je bio isklesan veliki križ kao da stoji na vrhu biskup-
ske kape. Taj se kamen nalazi pred ulazom u sakristiju – Muzej.

Gotička crkva sastojala se iz broda i užeg četvorinastog svetišta. Brod izvorne crkve je danas
odignuto svetište recentnog projekta crkve, a njezino svetište je četvorinasta gradnja koja se pro-
teže prema istoku. Sačuvani arhitektonski elementi izvorne crkve: trijumfalni luk, sedilija na juž-
nom zidu i otvor u zidu trijumfalnog luka u tavanu zorno nam govore o stilu. Analizom ovog dijela
građevine vidljivo je da je brod srednjovjekovne crkve bio nešto duži (od danas sačuvanog dijela u
svetištu današnje crkve), te je skraćen prigodom baroknog produženja, odnosno njegov zapadni
dio utopio se u baroknu gradnju. Dio uzdužnih zidova, sjeverne i južne strane broda, postao je
unutarnji dio longitudinalnih sada širih zidova produžetaka. To se može očitati na vanjskoj južnoj
strani broda, gdje zid s oslikom ulazi u masu šireg zida baroknog produžetka. Plašt zidova prvotne
crkve je sačuvan, pa tako i njezina forma, te je možemo označiti kao jednobrodnu crkvu s užim
kvadratičnim – ravno završenim svetištem. Pretpostavljamo, da je svetište bilo svođeno (...) *sanctu-
arium habet sub fornice more antiquae structurae* (...) kako spominje još vizitacija iz 1730. godine.

Dimenzije sačuvane srednjovjekove crkve: svetište duljina 4 m, širina 4,80; brod duljina
5,20, širina 6,00 m.

Prigodom obijanja žbuke zbog vlage u župnoj crkvi 1971. pronađeni su, osim do sada vidljivi-
vog gotičkog luka i dijelovi stare gotičke crkve: sedilija stara i nova polukružnog oblika koja se nalazi
u današnjem svetištu (izvorno na južnoj stijeni broda), fragmenti gotičkih lukova, te dio temelja. U

13 PETAR NIKOLIĆ, (bilj. 4).

14 PAŠKAL CVEKAN, (bilj. 6), 54, 68.

15 Acta Bosnae, MCCCCLXII, 519-520.

16 Protocolum conventus Velika, 407.

17 JOSIP BUTURAC, (bilj. 2).

zidovima mogli su se vidjeti veći klesani kameni koji su pripadali staroj crkvi i upotrebljeni su kao spolije. Kameni blokovi nisu izvađeni jer su bili velikih dimenzija. Nakon tih otkrića radove je vodio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Osijeka.¹⁸

Promatranjem građevine s njezine južne strane uočavamo na sredini zida svetišta vertikalnu udubinu koja odjeljuje zapadni dio zida na kojem su srednjovjekovne freske od zida koji se proteže prema istoku, novije strukture. Ovi elementi nas upućuju na izvorne strukture građevine. U njezinoj unutarnjosti na tom mjestu nalazi se četvorinasto svetište, a iza oltara kroz otvor trijumfalnog luka ulazi se u nešto užu četvorinastu prostoriju gdje se nalazi gotička sedilija.

Udubina na vanjskom zidu ne samo da nam razgraničava stari gotički brod od starog svetišta već njezina dubina označava debljinu zida koja je dodana na vanjski zid svetišta da bi izvana stvorila dojam pačetvorinastog svetišta, te tretirala tu staru gradnju kao jedno tijelo. U tlocrtu građevine vidljivo je da je masa zida svetišta (stare crkve) obučena u barokni zidni plašt. Debljina dodanog baroknog zida je upravo tolika koliko je staro svetište bilo uže od broda da bi se stvorio jedinstveni volumen svetišta i dijela broda, te sugerirao privid jednodobnosti ove dvije prostorne jedinice.

Brod je od svetišta odijeljen trijumfalnim lukom šiljatog oblika, koji počiva na, u tlocrtu 5/8 - skim službama s kapitelnim zonama. Na kapitelima su isklesani biljni ukrasi. Trijumfalni luk je od pete profiliran jednom konkavnim užljebinom. Na južnom zidu je polukružno nadvijena niša, profilirana jednim štapom s dvije konkavne užljebine. Svetište kvadratičnog oblika odijeljeno je od broda već spomenutim šiljatim trijumfalnim lukom s kapitelnom zonom. S južne strane je trodijelna niša ukrašena gotičkim trolistima šiljatog oblika, na sjevernoj strani na mjestu današnjeg otvora za sakristiju najvjerojatnije na istom mjestu je bio i gotički unutrašnji portal – ulaz u anekse. Na sediliji se opažaju tragovi originalne boje. Kamenarske pojedinosti, trijumfalni luk, sedilija, vrlo su bliski svojim oblikom kamenarskim pojedinostima crkve sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu. Osnovno oblikovanje sedilije u Brodskom Drenovcu i Velikoj gotovo je identično. Crkva u Drenovcu prema natpisu na nadgrobnoj ploči¹⁹ može se sigurno datirati u posljednja desetljeća 14. stoljeća što ujedno datira i crkvu sv. Augustina u Velikoj. Prihvatimo li ove činjenice o srodnosti kamenarskih pojedinosti ovih građevina možemo zaključiti da su rad jedne kamenarske radionice koja je djelovala u drugoj polovini 14. stoljeća²⁰ na prostoru Požeške doline.

Na južnom vanjskom zidu svetišta crkve sv. Augustina u Velikoj prilikom skidanja žbuke 1987. godine pronađene su srednjovjekovne freske. Vidjela su se četiri omeđena kvadratična polja. Na jednom se nalazi sv. Kristofor koji nosi dijete Isusa. Prikaz sveca je uobičajeno monumentalno da bi bio lako uočljiv iz velike daljine. Njegova veličina može se objasniti i vjerovanjem koje kaže da tko ujutro ugleda lik sv. Kristofora taj dan neće umrijeti naprasnom smrću. Ispod ove freske nalaze se dva prizora, možda prizor Poklonstva, i sv. Ladislav.²¹

18 PAŠKAL CVEKAN, (bilj. 6), 142.

19 Nadgrobna ploča koja se nalazila u crkvi nosila je natpis: Hoc tumulo conditur Dmetrius ultimus surculus de Mitrovaz Filius Gaspari, Mortuus dei VII ID. Aprilis an. MCCCCLXXXIX IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Natpisi sredovječni i novovjeki, Zagreb, 1891., 35.

20 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, Gotička sakralna arhitektura Slavonije, Zagreb, 1986., 95 i 151 – 152.

21 LIDIJA IVANČEVIĆ-ŠPANIČEK, Freska sv. Kristofora na gotičkoj crkvi sv. Augustina u Velikoj, predavanje održano u Velikoj, 24.8.1999.

Crkva sv. Augustina i franjevački samostan u baroknom razdoblju (17. i 18. stoljeće) – od oslobođenja od Osmanlija do ukidanja franjevačkog samostana /Katarina Horvat-Levaj/

Zahvaljujući svom značaju tijekom osmanlijske okupacije, franjevački je kompleks u Velikoj oslobodilački rat na kraju 17. stoljeća dočeka kao solidno utvrđeno zdanje, sastavljeno od gotičke crkve i jednokrlnog samostana sjeverno uz nju, opasanih palisadama i šančevima, kako to potvrđuju opisi iz 17. stoljeća (1640. i 1660.).²² Međutim, iako je već na samom početku rata Požege bila oslobođena (1687.), tijekom rata crkva i samostan morali su biti žrtvovani da bi se ostaci Turaka istjerali iz Velike: dana 24. kolovoza 1690. godine pukovnik Ivan Makar zapalio je crkvu i samostan.²³ Zalaganjem fra Luke Ibrišimovića, koji molbu za pomoć upućuje i zagrebačkoj biskupiji, kompleks je ubrzo popravljen (do 1695.), tako da je mogao primiti održavanje provincijskih sastanaka (1697. – 1698.) i provincijskih kapitula (1699. – 1702.).²⁴ Za pravi procvat samostana i crkve u funkcionalnom i građevinskom smislu bio je, međutim, ipak potreban završetak rata, koji je donio mir u Srijemskim Karlovcima 1699. godine.

U novim povijesnim okolnostima, kada car Leopold I. obnavlja veličku gospoštiju, dajući je svom tajnom savjetniku grofu Leonu Ullefeldu, a velički franjevački samostan postaje središnje mjesto za cijelu franjevačku provinciju Bosnu Srebrenu, započinje radikalna obnova samostana i crkve.²⁵ Budući da su gotička crkva i jednokatno samostansko krilo sjeverno uz nju, postavljeni tako da zajedno formiraju »L« tlocrt (s krakovima južno i istočno), najprije se 1701. godine grade dva nasuprotna krila samostana (sjeverno i zapadno), koji su s postojećim građevinama »zatvorili kvadrat«, kako se navodi u samostanskom protokolu.²⁶ U toj prvoj fazi, novopodignuta krila, tradicionalne tlocrtne koncepcije s hodnicima uz unutrašnje fasade prema klausturu i nizovima prostorija uz vanjska pročelja, nisu bila nadsvođena.²⁷

Postava novih krila podrazumijevala je produženje gotičke crkve, koja je, kako je spomenuto, zatvarala samostan s južne strane. Naime, prvotnu je crkvu iz 14. stoljeća činilo vrlo malo kvadratično nadsvođeno svetište rastvoreno šiljastim trijumfalnim lukom prema nešto širem pravokutnom brodu, koji s obzirom na svoju razmjerno malu širinu nije mogao imati neku znatniju dužinu. Prilikom obnove krajem 17. stoljeća gotički se brod skraćuje i svodi na kvadratično svetište uz koje se prigraduje novi brod nešto veće širine i vrlo velike dužine.²⁸ Prvotno pak svetište zadržava funkciju sakristije, a da bi se izvana postigao privid jedinstva starog i novog svetišta, bočni zidovi prvoga se podebljavaju. Dok je u starom svetištu početkom 18. stoljeća još bio sačuvan stari svod, brod i novo svetište nadsvođuju se za to doba karakterističnim bačvastim svodom sa susvodnica-

²² PETAR NIKOLIĆ (bilj. 4), 8.

²³ PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 53 – 54.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto, 62 – 63.

²⁶ *Protocolum seu conscriptio totius provinciae argentinae ad usum conventus Velicensis sancti Augustini*, rukopis u franjevačkom samostanu u Požegi, dalje: Prot. conv. Vel., 407, PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 69.

²⁷ Isto.

²⁸ Prema opsim i interpretaciji arheoloških nalaza iz 1977. godine stara crkva skraćena je za 7,50 m, te je na tom mjestu proširena za 1,5 m, te nanovo produžena za 17 metara. MIRKO ROGINIĆ, Dodatak, u: PAŠKAL CVEKAN, *Velika, Velika*, 1982., 142.

ma, a u brodu se podiže veliko pjevalište na četiri zidana stupa koje je zapremalo trećinu crkve. Sa svake strane broda nalazila se po jedna kapela, od kojih je južna, posvećena sv. Franji, bila nadsvođena.²⁹ Iznad sakristije (starog svetišta) bio je podignut zvonik.³⁰ Povećanje i obnovu crkve spominje Protokol samostana 1713. godine,³¹ a tako barokiziranu crkvu opisuje i prva kanonska vizitacija iz 1730. godine: “ (...) totaliter murata est, sanctuarium habet sub fornice more antiquae structurae in quo post majorem Aram noviter exstructam et quasi in medio praedicti sanctuarii prius Venerabilis PP. Franciscani Conuentus Velicensis ubi et Novitiatus eorundem habetur Provinciae Bosniensis Chorum suum habuerant ex quo est porta qua intratur sacrestiam et alia habetur porta qua ex sanctuario intratur Ecclesiam. Parietes Ecclesia sunt firmi; Sanctuarium distinctum cancellis ligneis a Navi Ecclesiae lateribus stratae prout et sanctuarium quod una cum Navi Ecclesiae est totaliter sub fornice firmo murato cum cripsis aliquot. Chorus praefatorum PP. innixus quator columnis muratis extendit se ad tertiam partem Navis Ecclesiae in quo Organum cum stallis pulcherimi et preciosi laboris arcularii viginti quator personas capiens. Item crates lignae ad Ecclesiam versus Tectum bonum. Duae capelas murates ex Navi Ecclesiae pariete perfracto eidem coniunctas habet sub fornice una a meridie, alteram a septentrione (...) Turris sub qua praedicta sacristia est majoris ex parte solidata continet in se 4 campanas benedictas (...).”³² U idućoj vizitaciji precizno se navode i otvori crkve – pet prozora, troja vrata (jedna velika na zapadu, pokrajnja prema jugu i treće iza velikog oltara), a za sakristiju je spomenuto da je iza velikog oltara, znači u starom svetištu: “ (...) Visitavi Ecclesiam Parochialem s. Augustini Eppiscopi in pago Velika situatam, quae murata est, sat ampla, bene tecta, 5 habet fenestras vitreas, tres pariter portas, bene clausas, quarum una major est, altera lateralis tertia autem post altara majus sacristiam versus muri Ecclesiae hujus sub fornice positae, sunt firmi et solidi (...) supra portam Ecclesiae, versus medium extensis est chorus cum stalis et organo (...).”³³

Nakon povećanja crkve i dodavanja dvaju novih krila slijedilo je 1733. godine rušenje starog samostana i podizanje istočnog krila na njegovu mjestu, koje je prema riječima kroničara bilo »skupo građeno«,³⁴ a dovršeno je idućel godine. Unatoč komentaru fra Emerika Pavića »Godine 1734. elegantno započeti samostan je konačno dovršen«,³⁵ dvije godine kasnije podiže se uz bočnu stranu crkve i četvrto južno krilo samostana.³⁶ Time je ostvarena karakteristična prostorna organizacija baroknog franjevačkog samostana: četiri krila, od kojih su istočno i zapadno veće dužine od ostala dva, a južno krilo uz crkvu manje širine od preostala tri krila, formiraju pravokutni tlocrt s unutrašnjim dvorištem. U odnosu pak na barokiziranu crkvu, pročelje istočnog krila (gdje je bio ulaz

29 Godine 1732. zagrebački biskup Juraj Branjug potvrđuje vjerodostojnost pisma Benedikta XIII., kojim papa proglašava oltar sv. Franje povlaštenim. Prot. conv. Vel., 408, PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 84.

30 Taj zvonik je strušen 1733. godine kada se započelo s gradnjom istočnog samostanskog krila. Prot. conv. Vel., 407. Tada su zvona do izgradnje novog tornja visila na drvenoj konstrukciji. PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 94.

31 Prot. conv. Vel., 407, PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 82.

32 Nadbiskupski arhiv Zagreb (dalje: NAZ), Kanonske vizitacije (dalje: Kan. viz.), protokol (dalje: prot.) 29/I, 36 (transkripcija: dr. Anđelko Badurina).

33 NAZ, Kan. viz., prot. 29/I, 1746. godina, 149.

34 Temeljni kamen je položio 1. travnja 1733. godine bivši provincijal, o. Ivan Kopjarević iz Stražemana. Ugrađena je olovna ploča s natpisom: *Hic tractus ab Oriente inceptus est aedificari Anno 1733. De prima Aprilis ad honorem Dei et Sancti Augustini Eppi et Ecclesiae Doctoris, Sedente in Trono Apostolico Clemente XII sub Imperatore Carolovi Generalatus Rendissimi Patris Joannis de Sotto totius Ord. Min. Ministro Generale. Provintus A. R. P. Antonii Marcovich, Guardus vero R. P. Andreae Bennacsich. Praeside A. R. P. Joanne de Straxemano ex Miro Prole.* PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 69.

35 Ram. Viridantis, 344, PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 70.

36 Prot. conv. Vel., 407, PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 70.

u samostan) nalazilo se u liniji njezina začelnog zida, dok je zapadno krilo bilo za cijelu svoju širinu istaknuto od pročelja crkve, formirajući tako mali trg pred ulaznim pročeljem.

O unutrašnjem rasporedu i namjeni prostorija govore pisani izvori:³⁷ u istočnom krilu nalazila se u prizemlju sakristija, blagovaonica, kuhinja, smočnica, te glavni ulaz u samostan i stubište, a na katu je bilo šesnaest soba. U sjevernom i zapadnom krilu u prizemlju su bile zajedničke prostorije, a na katu prostorije za stanovanje redovnika, dok je u južnom krilu bilo smješteno sedam soba za novake (novicijat). Vanjska pročelja samostana bila su jednostavno riješena, s lučnim glavnim ulazom i nizovima pravokutnih prozora, dok su unutrašnja pročelja imala u prizemlju arkade na četvrtastim stupcima i prozore na katovima. Fotografije snimljene prije rušenja pokazuju da su prizemlja bila naglašena stiliziranom rustikom (vjerojatno naslikanom), a prozorski okviri s ugaonim istacima – ušima – također su se isticali drukčijom bojom.

Tako obnovljeni franjevački kompleks dobiva 1740. – 1742. godine snažni vertikalni naglasak izgradnjom zvonika,³⁸ smještenog uz stražnju stranu staroga svetišta, s kojim je tlocrtnim dimenzijama približno izjednačen. U skladu s nekadašnjim značajem samostana, kao utvrde kršćanstva u doba turske okupacije, zvonik se i sada, kada više nema neposredne ratne opasnosti, osigurava puškarnicama. Njegov današnji ulaz smješten je, kao i ulaz u samostanski kompleks, na istočnoj strani, a zadnja etaža rastvara se karakterističnim biforama. Poput srušenog samostana pročelja zvonika također se raščlanjuju naslikanim kvadrima crvene boje. Zvonik opisuje kanonska vizitacija 1746. godine: *Campanile Ecclesia haec habet muratum, scandulis rubro colore decoloratis decenter tectum, in quo 5 sunt campanae benedictae.*³⁹ Godine 1773. kapa zvonika obojana je crveno i zeleno, sa zlatnim privjescima, no uništena je udarom groma 1799. godine.⁴⁰

Iduća značajna promjena u volumno-prostornoj organizaciji kompleksa odigrala se potkraj 18. stoljeća. Naime, veliki broj redovnika u veličkom samostanu nalagao je povećanje crkve. Godine 1779. provincijal Blaž Tadijanović sklapa ugovor sa zidarom Vjenceslavom N. iz Pakraca za produljenje crkve na zapadnoj strani i za izgradnju novog kora i kripte ispod njega.⁴¹ Radovi su počeli 3. kolovoza, a završeni su 8. studenog iste, 1779. godine.⁴² Crkva je produžena do krajnjih granica, zaposjevši prostor trga ispred pročelja i izjednačivši se tlocrtnim i visinskim gabaritima sa zapadnim krilom samostana. Budući da se neposredno ispred novog pročelja proteže cesta, više nije bilo moguće organizirati ulaz u crkvu na toj strani. U unutrašnjosti taj produženi dio s velikim zidanim pjevalištem, nadsvođen je kasnobaroknim češkim kapama. Produžena crkva opisana je u kanonskoj vizitaciji: *Ecclesia ex solidis materialibus ab immemorabili ex antiquis ruderribus extracta, sub fornice tota, lapidibus quadratis politis strata, choro amplo aequae murato provisae, in quo organum (...) Post aram majorem turre quae exitu fulminante 7 annos conflagravit et unice muri manserunt.*⁴³

37 PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 70 – 71.

38 Temeljni kamen tornja postavljen je 2. lipnja 1740. godine. Isto, 96.

39 NAZ, Kan. viz., prot 29/I, 149.

40 Bočno na kapi zvonika bili su postavljeni kipovi anđela. Prilikom popravka zvonika nakon udara groma u jabuci križa pronađen je zapis o njegovoj gradnji 1740. – 1742. godine. Prot. conv. Vel., 408. PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 96.

41 Isto, 83.

42 Isto, 82 – 83. Ovo produženje u odnosu na stariju crkvu spomenuto je i u Župnoj spomenici (Memorabilia, 1795. – 1800.): »Svetište veličke crkve, zajedno s tijelom crkve sve do kora isključivo je staro, bolta novak«.

43 NAZ, Kan. viz., prot. 38/X, 1804. godina, 82.

No velički franjevci nisu imali prilike dugo uživati u ovom graditeljskom zahvatu, koji im je, pod cijenu estetskog dojma, povećao komfor stanovanja i rada. Iako ih nije zahvatio prvi val reformatorskog ukidanja redovničkih crkava, budući da su vodili župu,⁴⁴ ubrzo su ipak morali napustiti Veliku. Naime, pošto je odlukom Josipa II. zatvoren franjevački samostan u Požegi (1789.), intervencijom đakovačkog biskupa, naknadno je odlučeno da se umjesto Požege žrtvuje Velika. Carskom odlukom od 19. travnja 1796. godine određeno je da se franjevci iz Velike presele u Požegu, što je ostvareno 1. studenog iduće godine.⁴⁵ U Velikoj je ostao samo jedan franjevac u ulozi župnika koji seli u nekadašnju zgradu franjevačke suknare koju preuređuje u župni dvor, dok samostan dolazi u vlasništvo veličkog gospodara plemića Svetića.

Crkva sv. Augustina i samostan nakon ukidanja franjevačkog reda

Početak 20. stoljeća župnik Franjo Šultajs pristupio je temeljitoj obnovi sada župne crkve sv. Augustina.⁴⁶ Očito u želji da nadoknadi gubitak pročelja, on redizajnira južnu bočnu stranu (s jedinim vanjskim ulazom u crkvu), uz istodobno rušenje bočne kapele, te izgradnje dva para plitkih bočnih kapela što na vanjskim stranama formiraju plitke rizalite. Te, ne baš previše uspjele promjene, popratio je potpunim uklanjanjem izvornog franjevačkog inventara i njegovom zamjenom tada modernim tirolskim oltarima.

To međutim nije bio kraj gubitka spomeničkih vrijednosti ovoga osebujnog arhitektonskog kompleksa. Samostan, koji je ostao bez odgovarajuće namjene, najprije u državnom, a zatim u privatnom vlasništvu, postupno se sve više urušavao. Godine 1918. inicijativom veličkog župnika Ivana Vukelića i povjesničara Julija Kempfa pokušalo se posredstvom Zemaljskog povjerenstva za čuvanje historijskih spomenika u Zagrebu građevinski obnoviti kompleks.⁴⁷ No samostan je i dalje mijenjao privatne vlasnike, od kojih su ga posljednji – Pilat, Zelić i Markanjević iz Trenkova – dali 1925. godine srušiti. Godine 1986. srušen je i stari župni dvor (nekadašnja franjevačka suknara), te je sagrađen novi na sjevernom rubu nekadašnjeg samostanskog kompleksa.

44 Nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija, većinu župa su vodili franjevci. Zagrebački biskup Franjo Thauzy ukida im tu privilegiju 1753. godine, uz izuzetak Velike i Našica. Car Josip II. pak 1789. godine zatvara one samostane koji su imali malo redovnika i koji nisu vodili župe. PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 76 – 77.

45 Isto.

46 Isto, 84.

47 MIRKO ROGINIĆ (bilj. 28), 145.

2. PROSTORNA ORGANIZACIJA CRKVE

Premda je franjevački kompleks u Velikoj dočekaao naše vrijeme i više nego devastiran, bez cijelog samostana, sva bitna razdoblja njegove građevne povijesti, što započinje u dalekom 14. stoljeću, ostala su zabilježena u građevnoj strukturi i prostornoj organizaciji crkve.

Smještaj

Naselje Velika formirano je uz cestu u riječnoj dolini, između obronaka Papuka, od kojih se na brdu Lupjak, sjeverno od naselja, nalazi srednjovjekovni grad (burg). Samostanski kompleks zapremio je strateški značajnu točku u prostoru, podno burga, na spoju dvije ceste što vode prema sjeveru, jedna uz rječicu Božji zdenac, a druga uz rječicu Duboku, koje se upravo ispred samostana spajaju u rijeku Veličanku. Sama pak crkva, smještena na južnoj strani kompleksa, postupno je rasla prema zapadu, doprijevši svojim pročeljem sve do ceste, dok je uz njezinu južnu fasadu formiran prostrani plato. Uz crkvu se nekada nalazilo ograđeno groblje, kako to svjedoče kanonske vizitacije iz 18. stoljeća: *Cemeterium bendictum est circa Ecclesiam bene cinctum*.⁴⁸

Tlocrtno-prostorno rješenje crkve

Crkva sv. Augustina jednobrodna je nadsvođena građevina s pravokutnim brodom proširenim s dva para plitkih kapela i kvadratičnim svetištem, na koje se u istoj osi nadovezuju kvadratična sakristija i kvadratični zvonik. Kao što je spomenuto, takvo rješenje oblikovano je postupno: u prvoj – gotičkoj fazi (14. – 15. stoljeće) crkvu su činili kvadratično svetište i nešto širi brod, u drugoj – baroknoj fazi (kraj 17. stoljeća), gotički se brod skraćuje i pretvara u svetište novopodignutoga šireg i vrlo dugačkog broda, a staro se svetište adaptira u sakristiju, u trećoj fazi uz bočne se strane broda dograđuju dvije nasuprotne kapele (do 1732.), u četvrtoj fazi (1740. – 1742.), uz staro svetište dograđuje se zvonik, u petoj fazi (1779.) ruši se zapadno pročelje i crkva se produžuje na zapadnoj strani, u šestoj fazi (1900.) ruši se južna bočna kapela i formiraju se plitke bočne kapele u brodu, uz paralelno preoblikovanje južnog bočnog pročelja.

Unutrašnjost

Kvadratični prostor prvotnog gotičkog svetišta nadsvođen je križnim svodom koji datira iz kasnijeg razdoblja (18. stoljeće).⁴⁹ Od izvorne plastike sačuvan je kameni šiljasti trijumfalni luk, postavljen na poligonalne službe s kapitelima ukrašenima biljnim motivima te kamena trodijelna sedilija (sa šiljastim lukovima) na južnoj strani iznad koje je probijen mali lučni prozor. Na nasuprotnom zidu nalaze se vrata što vode u nekadašnje istočno krilo samostana (sakristiju), a na začelnom zidu svetišta je velika lučno zaključena niša unutar koje je probijen ulaz prema prizemlju baroknog zvonika. Iznad nekadašnjeg svetišta podignuta je nadsvođena prostorija, povezana s katom zvonika.

Nekadašnji gotički brod – današnje svetište barokizirane crkve, također je spomenutom adaptacijom zadobilo kvadratični tlocrt, a nadsvođuje ga bačvasti svod s parom susvodnica. Ispod

⁴⁸ NAZ, Kan. viz., prot. 29/1, 36.

⁴⁹ U prvoj kanonskoj vizitaciji 1730. godine spominje se još stari svod. NAZ, Kan. viz., prot. 29/1, 36.

lučnog prozora na južnoj strani (formiranog na mjestu gotičkog prozora) ugrađena je segmentno zaključena kasnogotička kamena sedilija profilirana oblim štapom i užljebinama. Postojanje sedilije u nekadašnjem brodu upućuje na zaključak da je zbog potrebe dugog redovničkog kora, nakon što je gotička crkva postala franjevačka, i dio broda bio adaptiran u svetište. Prema dograđenom baroknom brodu svetište se rastvara polukružnim trijumfalnim lukom, a u vizitacijama 1730. i 1746. godine navodi se da je svetište odvojeno od broda drvenom pregradom.⁵⁰

Barokni brod, vrlo izduženog pravokutnog tlocrta, razlikama u načinu svođenja jasno govori o dvije faze svog oblikovanja, prvoj (17./ 18. stoljeće) kada je izveden veći dio uz svetište s bačvastim svodom raščlanjenim sa šest pari susvodnica i drugoj fazi (krajem 18. stoljeća) kada je brod produžen na pročelnoj strani uz istodobnu izvedbu čeških kapa ispod i iznad novog pjevališta. Stariji dio broda osvjetljen je lučnim prozorima na južnom zidu, a na toj je strani probijen i bočni ulaz u crkvu. Na suprotnoj strani vidljiva su zazidana vrata prema nekadašnjem samostanu, i to u razini prizemlja blizu svetišta i blizu pročelnog zida, te u razini starog pjevališta (od kojeg su otkriveni tragovi na bočnim zidovima). Dograđeni dio broda osvjetljen je pravokutnim prozorima.

Umjesto prvotne duboke poligonalne bočne kapele uz južnu stranu broda (čiji su obrisi otkriveni arheološkim sondiranjima), te vjerojatno adekvatne kapele uz sjevernu stranu broda (koju spominju izvori),⁵¹ početkom 20. stoljeća oblikovana su dva para plitkih bočnih kapela za bočne oltare, nadsvođenih bačvastim svodovima.

Zidovi crkve nakon obnove početkom 18. stoljeća bili su, prema restauratorskim istraživanjima bijeli (bjelokosni s malo ružičastog pigmenta), ulaz u samostan na sjevernom zidu ispod pjevališta bio je naglašen iluzionističkom arhitekturom, a pod je bio popločen opekam. U obnovi početkom 20. stoljeća izveden je šablonski oslik s vegetabilnim ornamentima, dok su danas zidovi plavo-sivi. Podovi su popločeni raznobojnim keramičkim pločicama.

Vanjština

Povijesna slojevitost crkve jasno je izražena na oblikovanju njezina plastičkog tijela i raščlambi fasada, premda se u nekoliko faza gradnje crkvu pokušalo oblikovno ujednačiti, tako da je danas prekrivena jedinstvenim trostrešnim krovom (koji obuhvaća gotičko i barokno svetište, te barokni brod i njegov kasnobarokni pročelni produžetak).

U pogledu obrade fasada, najveća je pažnja pridana urbanistički najistaknutijoj južnoj bočnoj strani, na kojoj se ujedno najbolje čita već više puta spomenuti slijed gradnje. S obzirom da je izvorno ranogotičko svetište prilikom baroknog povećanja crkve izvana podebljano, u tom dijelu nisu vidljivi ranogotički elementi; zid je rastvoren jednostavnim lučnim i pravokutnim prozorom, postavljenima jedan iznad drugog. Nasuprot tome, današnje svetište (skraćeni gotički brod) sačuvalo je na južnoj strani gotički kameni sokl (profiliranog gornjeg ruba), te ugaone gotičke kvadre kao i donji dio skošenog kamenog okvira gotičkog prozora (koji je u gornjem dijelu naknadno povećan i polukružno zaključen). Kako je već spomenuto, na tom dijelu fasade otkrivena je i kasnogotička

⁵⁰ Isto, 36, 149.

⁵¹ Ova kapela, spomenuta u prvoj kanonskoj vizitaciji 1730. godine, bila je vjerojatno srušena prilikom izgradnje najmlađeg južnog samostanskog krila uz bočnu stranu crkve 1734. godine.

freska s prikazom sv. Kristofora. Južna bočna strana baroknog broda rastvorena je u starijem dijelu s četiri različito razmaknuta lučna prozora, dok pročelni prigradeni dio ima u gornjem dijelu dva pravokutna prozora. Već spomenuta prigradnja dva para plitkih bočnih kapela početkom 20. stoljeća, na južnoj je strani izvana tretirana na neoklasicistički način, s izrazitom namjerom povećanja reprezentativnosti, tog sada glavnog ulaznog pročelja. Naime, kapele formiraju plitke rizalite naglašene ugaonim pilastrima i trokutnim timpanima, a kod kapele bliže ulazu, cjelokupna je kompozicija proširena u obliku slavoluka, tako da rizalit obuhvaća lučni portal⁵² i njegov slijepi pandan s druge strane kapele.

Nekada glavno zapadno pročelje, nakon produženja crkve posve je izgubilo pročelni karakter: rastvoreno je samo s dva pravokutna prozora u gornjem dijelu. Bez otvora je danas i sjeverna bočna strana crkve, uz koju se nekada protezalo samostansko krilo. Vidljiva su samo zazidana vrata u produženom dijelu na razini pjevališta, kao i vrata u brodu, neposredno uz svetište. Rizaliti plitkih bočnih kapela ovdje su jednostavnije oblikovani nego na nasuprotnom pročelju. U obnovi vanjštine osamdesetih godina na sjevernom pročelju izvedeni su slijepi lukovi koji bi trebali asocirati na svodove hodnika srušenog samostanskog krila. Produženi dio broda naknadno je na sve tri slobodne strane pojačan masivnim skošenim kontraforima, a manji pravokutni kontrafori podupiru i zapadni dio starijeg dijela broda s južne strane. Pročelja crkve izvorno su bila bijela, a danas imaju sivkasti ton.

Zvonik

Kvadratični zvonik, podignut uz stražnju stranu svetišta, ističe se debljinom zidova oko 2m u donjoj zoni, gdje je nadsvođen križnim svodom. Rastvoren je lučnim ulazom na istočnoj strani, puškarnicama u obliku ključanice, probijenima na četiri razine (južno i istočno),⁵³ te polukružnim biforama na sve četiri strane završne lože za zvona. Na razini prizemlja i prvog kata, vratima komunicira s crkvom. Pročelja zvonika raščlanjena su naslikanim crvenim kvadrima (recentno restauriranima) na način da je njima obuhvaćena cijela prizemna zona, te ugaoni dijelovi središnjeg dijela, dok su na loži za zvona u istoj boji naslikani ugaoni pilastri. Sami zidovi su bijeli, crvenom bojom naglašeni su rubovi puškarnica, a kao poseban koloristički efekt ističe se zelena boja na kamenom okviru bifora (s crvenim fugama naslikanih kvadara). Iznad bifora naknadno je postavljen sat. Na profiliranom završnom vijencu izmjenjuju se sve tri boje (bijela, crvena i zelena), a pokrov zvonika čini jednostavni piramidalni krov, koji je zamijenio dekorativno tretiranu kapu (s crvenim i zelenim oslikom te pozlatom), uništenu u udaru groma 1799. godine.

Sakristija – ostatak istočnog krila samostana

Neposredno uz sjevernu bočnu stranu svetišta sačuvan je ostatak prizemlja nekadašnjeg istočnog krila, nadsvođen bačvastim svodom sa susvodnicama, danas u funkciji sakristije (s ulazom istočno). Recentno je (1971.) dograđen prvi kat, te aneks sa stubištem zapadno, radi smještaja muzejske zbirke. Dogradnja je oblikovno usklađena s prizemljem, tako da su pročelja rastvorena

⁵² Tom prilikom portal je sužen, kako to pokazuju rezultati restauratorskih sondiranja.

⁵³ Na južnoj i istočnoj strani nalaze se po četiri puškarnice, a na sjevernoj i zapadnoj strani po jedna.

pravokutnim prozorima (po dvije osi istočno i zapadno, te jedna prozorska os na zabatnoj sjevernoj strani), čiji okviri, izvedeni u žbuci, imaju naglašene ugaone istake (uši), što je način oblikovanja adekvatan prozorima srušenog samostana (kako to svjedoče stare fotografije).

3. MATERIJAL I TEHNIKE GRADNJE

Gotički i barokni dijelovi crkve građeni su mješavinom kamena i opeke, dok je barokni zvonik u cjelosti izveden u opeci. Gotička arhitektonska plastika (prozorski okviri, sedilije, trijumfalni luk, sokl) je kamena, a u baroku, i kasnije, okviri otvora bili su naglašavani profilacijama u žbuci. Svodovi su zidani, krovšte je drveno. Pokrov crkve je crijepom, dok je kapa zvonika limena.

Pod crkve u 20. stoljeću popločen je betonskim pločicama, a ispod su sačuvani ostaci popločenja od kamena i opeke. U sakristiji je pronađeno popločenje od opeke, kao i u starom svetištu; pod u zvoniku je betonski.

Nadogradnja kata nad sakristijom i dijelom sačuvanog istočnog trijema je izvedena betonskim bloketima, a strop nad njom je betonska ploča s gredama iznad.

4. GRAĐEVINSKO I SPOMENIČKO STANJE OČUVANOSTI

Opći je dojam dobrog građevinskog stanja crkve, osim evidentnih pukotina na zapadnom prigrađenom dijelu pjevališta (dokazano nekvalitetno izvedenog, s problematičnim temeljenjem i naknadno postavljenim upornjacima kao sanacijskim rješenjem s početka 20. stoljeća). Krovšte nad lađom i svetištem je upitne kvalitete i statike, a pokrov je dotrajao. Krovšte pak nad dograđenim katom istočnog dijela je novo, ali potpuno građevinski neprihvatljivo.

No jednako je tako opći dojam zapuštenog stanja – i vanjštine, a pogotovo unutrašnjosti crkve. U novije su vrijeme obnovljena i prezentirana pročelja zvonika (žbuka, otvori, oslik), s piramidalnom kapom, ali nije sanirano kameno podnožje. Ostala su pročelja crkve oronula – možda je u nešto boljem stanju južno pročelje lađe; najugroženiji su donji dijelovi (podnožja), jer ne postoji drenaža, a okolni teren je na mnogim mjestima na previsokim kotama.

Problemi s kapilarnom vlagom odrazili su se i na unutrašnjosti crkve: donja je zona sa žbukom uz vanjske zidove lađe propala (sada je otučena zbog isušivanja); boja gornjih dijelova zidova i svodova je sumorno siva, u prozorskim okancima su neprikladna tamnija stakla. Noviji oslik zida s trijumfalnim lukom ne pridonosi „svijetlijem“ dojmu, kao niti tamne boje dijela s pjevalištem. Cjelovitom dojmu dotrajalosti pridonosi i nekvalitetno, na mnogim mjestima oštećeno popločenje betonskim pločicama s početka 20. stoljeća, pogotovo u „sudaru“ s novijim rješenjem povišenog svetišnog dijela. Namještaj u crkvi – od onog u svetištu do klupa u lađi neprimjereno je oblikovan, dok umjetno osvjetljenje treba načelno drugačije riješiti.

Što se spomeničkog stanja očuvanosti tiče, ono je već u ranijem dijelu teksta navedeno. Sumirajmo to ovako: najveća je šteta, što je kompleks izgubio istočno krilo, odnosno što je nakon toga izveden današnji neprimjeren nadomjestak. Jednako tako žalimo za južnom bočnom kapelom, jer bi to osim spomeničke važnosti bio kvalitetan dodatni liturgijski prostor. Sigurno da zamjenska izgradnja plitkih bočnih kapela (s vanjskim istacima – nezgrapnim na sjevernom pročelju, i bolje riješenim unutar klasicističkog oblikovanja južnog pročelja) nije najsretnije rješenje, ali s ukupnim uređenjem unutrašnjosti početkom 20. stoljeća predstavlja zaokruženu cjelinu (glavni i bočni oltari, propovjedaonica, krstionica, popločenje).

Noviji prilozi – kiparski Križni put / grubo izduben u strukturi starog zida, koji je zamijenio relativno uredne uramljene prikaze s početka 20. stoljeća; zatim velike ispovjedaonice / također u izdubljenom starom zidu, kao i slikarska obrada zida s trijumfalnim lukom – nisu prihvatljiva rješenja.

Skromna sačuvanost izvornih dijelova nameće imperativ očuvanja, sanacije i prezentacije maksimalno mogućeg. U svezi s time, novi prijedlozi ne mogu biti samo tzv. autorski prilozi, već prije svega moraju zadovoljiti stroge konzervatorske kriterije obnove.

5. INTERPRETACIJA RESTAURATORSKIH ISTRAŽIVANJA

Djelomična obnova crkve sedamdesetih godina 20. stoljeća (sanacija od vlage i betoniranje poda svetišta), potaknula je početak arheoloških i konzervatorskih istraživanja, vođenih od strane Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. U sondiranjima tijekom 1977. godine otkriveni su unutar današnjeg baroknog broda preostali zidovi gotičkog broda, od kojih se bočni nalaze, dakako u produžetku današnjeg svetišta, dok mu je pročelni zid fiksiran na udaljenosti od 12,5 m od gotičkog trijumfnog luka. U svetištu je ispod današnjeg keramičkog popločenja otkriveno starije popločenje od opeke. Južno uz barokni brod otkopani su temelji srušene, poligonalno zaključene, bočne kapele. Unutar crkve i neposredno uz nju pronađeno je više grobova. Sondiranje je također obuhvatilo gotičku arhitektonsku plastiku u unutrašnjosti crkve, koja je tom prilikom očišćena i zaštićena.

Daljnja restauratorska sondiranja potaknula je obnova fasada 1987. godine. Tom prilikom, pod vodstvom restauratora Emila Pohla i Ivana Srše (Restauratorski zavod Hrvatske), otkrivena su dva sloja zidnih slika na bočnoj strani nekadašnjeg gotičkog broda, od kojih je gornji sloj s prikazom sv. Kristofora prezentiran. Istodobno otkriveni su i obnovljeni dijelovi gotičke vanjske kamene plastike – sokl, ugaoni klesanci i prozorski okvir.

Obnova zvonika 1998. godine (restauratorska istraživanja: Josip Minks, projekt prezentacije: Davorin Stepinac), također je utemeljena na opsežnim restauratorskim istraživanjima, koja su omogućila rekonstrukciju izvornog oslika s crvenim rustičnim kvadrima te zelenim oslikom okvira bifora.

Godine 2005. izvršena su sondiranja na zidovima i svodu sakristije. Ispod šablonskog oslika iz 20. stoljeća otkrivena je vapnena žbuka s bijelim naličjem iz 18. stoljeća (Umjetnička radionica Ksaver u Zagrebu, Branko Kladarin, Rodak Grzegorz). Potom su, u okviru iste restauratorske radionice, slijedila istraživanja zidova (svibanj, 2006.) i svodova (rujan, 2006.) baroknog crkvenog broda. Što se tiče obrade zidova, pronađen je izvorni monokromni bjelokosni sloj s malo ružičastog pigmenta. Na sjevernom zidu, pak, otkriveni su tragovi oslika barokne iluzionističke arhitekture (crveni stupovi s marmorizacijom), koja je obrubljivala nekadašnji ulaz u samostan u zapadnom dijelu tog zida, a tragovi još jednog zazidanog ulaza postoje na toj strani broda blizu svetišta. Za građevni razvoj crkve posebno je važan nalaz »otisaka« svoda ispod ranijeg pjevališta (prije produženja crkve), koje je također bilo velikih dimenzija (u širini dva para susvodnica). Na svodovima broda stariji slojevi žbuke i naliča nisu sačuvani. Sondiranja su pokazala da je početkom 20. stoljeća, prilikom probijanja bočnih kapela, cijela unutrašnjost bila oslikana šablonskim oslikom sa stiliziranim biljnim motivima. Sondama u podu došlo se do ranijeg kamenog popločenja, te ispod njega popločenja od opeke.

Najnovija su istraživanja 2009. godine tijekom građevinskih radova uklanjanja nepotrebne betonske plohe uz sjevernu stranu crkve i nanosa zemlje do i ispod nje potvrdila širinu nekadašnjeg hodnika / trijema uz crkvu i do njega sačuvano popločenje opekama samog klaustara.

6. INVENTAR

U skladu sa svojim povijesnim značenjem franjevačka crkva u Velikoj odlikovala se bogatim inventarom, o čemu nakon njegova uklanjanja početkom 20. stoljeća svjedoče samo izvori. Tako vizitator već 1730. godine spominje veličanstveni marmorizirani i pozlaćeni drveni oltar, koji je zapremao cijelu širinu svetišta, sa slikom zaštitnika te kipovima svetaca između stupova,⁵⁴ a isti oltar opisan je 1735. godine i u franjevačkom protokolu.⁵⁵

Osim glavnog oltara, u prvoj kanonskoj vizitaciji 1730. godine spominju se i oltari u brodu; uz njegovu sjevernu stranu nalazili su se oltar Bl. Dj. Marije (u kapeli), sv. Antuna Padovanskog, a uz južnu stranu oltar sv. Franje (u bočnoj kapeli), te vjerojatno i oltar Zaruka Bl. Dj. Marije, kojeg je dao postaviti Josip Ljubetić, samostanski sindik u Velikoj. Do opisa crkve u samostanskom protokolu 1735. godine nabavljeni su još oltari sv. Ivana Nepomuka i sv. Križa, postavljeni ukoso sa svake strane trijumfalnog luka, što potvrđuje i kanonska vizitacija 1746. godine.⁵⁶ Godine 1754. donacijom bečkog trgovca Pavla Picherinija, nekadašnjeg novaka u Velikoj, postavljen je sred južnog zida broda oltar sv. Tekle. Svi navedeni oltari bili su drveni, s oltarnim palama i brojnim kipovima.

Već za vrijeme prve vizitacije spominje se i reprezentativna propovjedaonica s kipovima, postavljena u sredini sjeverne strane broda, u koju se ulazilo kroz vrata iz samostana.⁵⁷ Uz glavni ulaz nalazila se krstionica, a u sakristiji veliki ormar. Vizitacije i samostanski protokol posebno ističu pjevalište na zidanim stupovima (s dvadeset i četiri sjedala), kojem »u cijeloj provinciji nije bilo ravna«. Nakon produženja crkve i izgradnje novog pjevališta potkraj 18. stoljeća, od njega su ostali samo tragovi u bočnim zidovima (otkriveni restauratorskim sondiranjem). Godine 1734. nabavljene su u Grazu velike orgulje, sa slikama u ukladama s prednje i stražnje strane kućišta, koje su se nalazile na starom i novom pjevalištu sve do početka 20. stoljeća, kada ih je župnik Franjo Šultajs dao ukloniti zajedno s cjelokupnom baroknom unutrašnjom opremom.⁵⁸ Sačuvan je jedino kip veličke Gospe od utjehe s atike glavnog oltara, obnovljen i postavljen danas u svetištu, a prema novijim istraživanjima tom oltaru pripadala su i dva kipa sv. biskupa (danas u dijecezanskoj zbirci u Velikoj) i sv. Franje (danas u Povijesnom muzeju u Zagrebu), djela zagrebačkog kipara iz prve polovice 18. stoljeća, Claudiusa Kautza.⁵⁹

U skladu s tadašnjim ukusom, župnik Šultajs opremio je obnovljenu crkvu tirolskim drvenim oltarima. Glavni oltar, te bočni oltari u prve dvije novooblikovane bočne kapele – oltar Srca Isusova (južno) i oltar Srca Marijina (sjeverno), naručeni su u samom središtu tirolske produkcije, u St. Ulrich – Grödenu, kod poznatog kipara Ferdinanda Stuflessera. Oltari u preostale dvije kapele postavljeni su nešto kasnije i radovi su domaćih majstora. Kameni oltar sv. Antuna (južno) izradio je 1933. godine po uzoru na oltare u đakovačkoj katedrali klesar Pavličić iz Đakova, a prema

54 NAZ, Kan. viz., prot. 29/1, 29.

55 Prot. conv. Vel., 408.

56 NAZ, Kan. viz., prot. 19/1., 149.

57 NAZ, Kan. viz., prot. 29/1, 36.

58 PAŠKAL CVEKAN (bilj. 6), 87 – 106.

59 VLASTA ZAJEC, Oltari i skulptura baroknog i neostilskog razdoblja, u: *Kulturna baština Požeštine*, Požega, 2004., 220 – 221.

VLASTA ZAJEC, Raznolikost i fregmentarnost, u: *Kvartal 1 - 2/ 2004.*, 22 – 23.

istom uzoru u nasuprotnoj kapeli postavljen je 1937. godine kameni oltar sv. Valentina, djelo kipara Nikole Štefančića iz Slavonskog Broda.⁶⁰

Križni put iz 1917. godine (rad tvrtke Josipa Kaplana u Zagrebu), zamijenjen je sedamdesetih godina 20. stoljeća novim Križnim putom. U to doba ispovjedaonice su smještene u novooblikovane niše u zidu.

⁶⁰ Isto.

7. VALORIZACIJA

U većini svojih faza gradnje, nekadašnja augustinska i franjevačka, a danas župna crkva sv. Augustina u Velikoj, pokazuje razmjerno visoku kvalitetu gradnje i arhitektonskog oblikovanja. Međutim, unatoč tome, u svom današnjem stanju znači zdanje s brojnim oblikovnim i funkcionalnim nedostacima. Tome je uzrok ponajprije rušenje samostana s kojim je crkva bila »organski« povezana, ali i činjenica da su se dogradnje crkve tijekom povijesti linearno nizale duž njezine longitudinalne osi, čime je građevina na kraju izgubila mjeru i sklad.

U svojoj izvornoj, **ranogotičkoj fazi** (14. stoljeće) tadašnja augustinska crkva s kvadratičnim nadsvođenim svetištem i vjerojatno nenadsvođenim brodom, s jedne se strane tlocrtom svetišta uklapa u obilježja upravo augustinske arhitekture, dok s druge strane detaljima kvalitetne arhitektonske plastike (posebno kapitela trijumfalnog luka i sedilije) pokazuje podudarnosti s istodobnim crkvama šire slavonske regije, a prvenstveno sa slikovitom utvrđenom crkvom sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu.⁶¹

Razdoblje **kasne gotike i renesanse**, kada je crkva od 1575. godine u vlasništvu bosanskih franjevaca, ujedno je i vrijeme osmanlijske okupacije (1536. – 1691.). Njezina tadašnja važnost očituje se u povijesnoj ulozi borbe za oslobođenje i priključenje ovog slavonskog područja zagrebačkoj biskupiji, no sigurno nisu izostali ni određeni graditeljski zahvati: adaptacija samostanske kuće sjeverno do crkve, moguće povećanje crkve,⁶² te svakako utvrđivanje cjelokupnog kompleksa.

Barokno doba obnove, nakon oslobođenja od Osmanlija, dalo je crkvi i kompleksu novu monumentalnu mjeru. Potkraj 17. stoljeća i tijekom prve polovice 18. stoljeća, od 1701. do 1742. godine u nekoliko odvojenih faza, gradi se četverokrlni samostan, a crkva se produžuje. U skladu s povijesnim prilikama u teško razorenoj slavonskoj zemlji, kao i kod drugih sakralnih građevina Požeštine,⁶³ i ovaj se zahvat izvodi racionalno, uz ekonomiziranje: gotičko svetište postaje sakristija, gotički brod se skraćuje i adaptira u svetište, a uz njega se dograđuje novi širi i duži brod, nadsvođen još ranobaroknim bačvastim svodom sa susvodnicama, te akcentiran poligonalnim bočnim kapelama. Uz spretno uključivanje starijih kvalitetnih gotičkih struktura u povećanu barokiziranu crkvu, u ovoj fazi, koju možemo smatrati najuspjelijom tijekom višestoljetnog građevnog razvoja, crkva je zajedno s krilima samostana zatvorila klaustar, jugoistočni ugao akcentirao je elegantni zvonik-kula, istaknut izvan obrisa četverokrlnog sklopa, dok je na sjeverozapadnom uglu bio formiran, kako je to za franjevce uobičajeno, trg pred crkvenim pročeljem, uvučenim u odnosu na zapadno samostansko krilo.

Veliki broj redovnika u samostanu, nagnao je, međutim, u kasnobaroknom razdoblju potkraj 18.

61 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, Umjetnička svjedočanstva srednjeg vijeka, u: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Požega, 2004., 165 – 180.

62 Nije isključena da zbog važnosti franjevačkog samostana, a razmjerno malih dimenzija zatečene augustinske crkve, već u toj fazi dolazi do povećanja crkve.

63 KATARINA HORVAT-LEVAJ, Barokna arhitektura, u: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Požega, 2004., 183-207.

stoljeća, veličke franjevce da zanemare estetiku u korist funkcionalnosti: crkva je produžena na pročelnoj strani tako da se u tlocrtnim i visinskim gabaritima izjednačila sa zapadnim krilom, pod cijenu gubitka ne samo pročelnog trga već i samog pročelja čije formiranje nije dozvolila cesta, trasirana neposredno uz zapadnu stranu sklopa. U dogradnji je smješteno novo pjevalište, nadsvođeno za to doba uobičajenim češkim kapama. Ta oblikovno neuspjela dogradnja bila je očito problematična i u konstruktivnom pogledu jer je morala naknadno biti ojačana kontraforima na sve tri slobodne strane, što je još više umanjilo arhitektonsku vrijednost vanjštine crkve. Pa ipak, ako gledamo kompleks u cjelini, što nam danas (nakon rušenja samostana u 19. i 20. stoljeću) omogućuju samo stare razglednice, pročelnim produženjem crkva se potpuno stopila sa samostanom u koherentno plastično tijelo, kojem ne možemo poreći monumentalnost (navedenoj integraciji doprinosilo je oblikovanje uskog krila između crkve i klaustara, te oblikovanje zajedničkog krovništva crkve i samostana).

Da su navedenog nedostatka, tj. gubitka glavnog pročelja, bili svjesni i onodobni korisnici crkve, svjedoči **neoklasicistički** zahvat s početka 20. stoljeća, koji je prigradnjom plitkih bočnih kapela što izvana formiraju klasicizirajuće rizalite pokušao dati dignitet jedinom vanjskom ulaznom (bočnom južnom) pročelju. No istodobno rušenje južne bočne kapele, te uklanjanje cjelokupnog baroknog inventara crkve značilo je neprimjerenu devastaciju koju nije moglo nadoknaditi naručivanje oltara kod tada najpoznatijeg tirolskog kipara Ferdinanda Stuflessera.

Ubrzo su uslijedile još veće devastacije: rušenje najprije zapadnog i sjevernog, a potom 1925. godine i istočnog krila. Time je ovom istaknutom spomeničkom kompleksu nanesena neprocjenjiva šteta koja se ne odnosi samo na nepovratni gubitak samostanskih krila, već i na smanjenje arhitektonske kvalitete crkve. Otrgnuta od svog konteksta, sa svojom pročelnom prigradnjom bez pročelja ona danas predstavlja izrazito neproporcionalno zdanje, dezorijentirano samo u sebi i u prostoru koji ga okružuje.

III. PRIJEDLOZI SANACIJE, OBNOVE, UREĐENJA I PREZENTACIJE

I. PROBLEMI OBNOVE CJELINE

S obzirom na navedeni slijed gradnje i rušenja franjevačkog kompleksa u Velikoj, obnova onoga što je ostalo – crkve sa zvonikom i sakristijom unutar nekadašnjeg istočnog krila – nikako ne predstavlja jednostavni zadatak. Naime, činjenica da crkva u svom zatečenom obliku, uz visokokvalitetne prostorne cjeline i plastičke detalje, sadrži i neprimjerene dogradnje, što daju pečat nesklada cijeloj sakralnoj građevini, zahtijeva pristup daleko složeniji od puke konzervacije. U tom pogledu najveći je problem u rješavanju zapadnog pročelja, točnije u odluci da li zadržati današnje stanje (uz uklanjanje samo izrazitih nagrada poput vanjskih kontrafora) ili pristupiti rekonstrukciji stanja prije sporne dogradnje.

Prijedlog obnove a

Budući da je crkva izgubila pripadajući samostan, u čijem je kontekstu njezino produženje oblikovno i funkcionalno jedino imalo smisla (dok danas djeluje, kako je već spomenuto, neproporcionalno, neskladno, te zbog nedostatka pročelnog ulaza i dezorijentirano) zalažemo se, kao idealni prijedlog, za rušenje kasnobarokne dogradnje i vraćanje izvornih tlocrtnih dimenzija lađe te rekonstrukciju zapadnog pročelja crkve iz najkvalitetnije ranobarokne faze.

Što se tiče uspostave prvotnog tlocrta lađe, tu nema dilema; granica između nekadašnjeg pročelja i prigradnje potpuno je jasno vidljiva i u današnjoj prostornoj organizaciji i u zatečenoj građevnoj strukturi. Nakon restauratorskih istraživanja isto vrijedi i za rekonstrukciju ranobaroknog zidanog pjevališta; njegovi obrisi jasno su ostali ucrtani u zidu brodova unutar dva traveja, tj. bila je riječ o udvostručenom pjevalištu postavljenom na stupove, lukove i svodove, poput onoga u franjevačkoj crkvi u Požegi, koje može poslužiti kao uzor za oblikovanje pojedinih elemenata i detalja (izgled stupaca i ograde). Najveći problem predstavlja rekonstrukcija raščlambe i rastvaranja zapadnog pročelja. Za uspješno izvršenje tog zadatka trebalo bi provesti arhivska istraživanja (s obzirom na razmjerno kasno vrijeme nastanka za očekivati je da postoji arhitektonska dokumentacija koja uz projekt uključuje i prikaz zatečenog stanja). U slučaju negativnog rezultata, s obzirom na prilično jednostavnu i široko rasprostranjenu tipologiju franjevačkih pročelja, predlažemo izvedbu zabatnog pročelja s osovinski postavljenim portalom i prozorom, te bočnim nišama za kipove, a o njihovu izgledu donijet će se odluka na temelju analize komparativnih primjera u široj regiji.

Ukoliko se prihvati tako radikalna rekonstrukcija, koja bi bez sumnje pridonijela estetskoj kvaliteti crkve, a u konačnici smanjila troškove njezine obnove, otvara se još jedan restauratorski problem, a to je izgled južne fasade. Naime, kao što je spomenuto južna je strana broda zadobila svoj izgled početkom 20. stoljeća, kako bi preuzela ulogu nepostojećeg ulaznog pročelja, pod cijenu rušenja ranobarokne poligonalne kapele. Budući da je izgled kapele zabilježen na starijim

fotografijama, te da o oblikovanju ranijih otvora južne fasade vjerojatno postoje podaci, dostupni restauratorskim istraživanjima, u slučaju vraćanja zapadnog pročelja u izvorno stanje, bilo bi konzervatorski ispravno na adekvatan način interpretirati i južnu bočnu stranu crkve. Time bi se uvelike vratio nekadašnji sjaj ove povijesno i arhitektonski izuzetno značajne sakralne građevine.

Prijedlog obnove b

Međutim, ukoliko naručitelju ovako radikalni zahvat iz praktičnih razloga nije prihvatljiv (smanjenje prostora crkve), neophodno je navedenu pročelnu dogradnju izvana oblikovno dotjerati. Uz uklanjanje nezgrapnih kontrafora, spomenuto uključuje redizajniranje pročelja te organiziranje ulaza u crkvu na jugozapadnoj strani. U tom slučaju ostaje nepromijenjeno neoklasicističko oblikovanje južne bočne fasade, uz dodatnu pažljivu prezentaciju gotičkih plastičkih elemenata – sokla, ugaonih klesanaca i prozorskog okvira, te dakako, i već restaurirane freske s prikazom sv. Kristofora.

U unutrašnjosti zadržava se postojeće kasnobarokno pjevalište, dok od starog pjevališta valja prezentirati tragove svodova, te otvore prema samostanu, od kojih jedan uključuje i naslikani okvir (iluzionistička arhitektura).

2. PRIJEDLOZI KONZERVATORSKIH SMJERNICA /Davorin Stepinac/

Zbog praktičnih razloga - potrebe hitnih sanacijskih građevinskih radova, propitivanja konstruktorskih stavova (problem s dograđenim pjevalištem na zapadnoj strani, dotrajalo krovište, nesolidna adaptacija / dogradnja ostatka istočnog krila), te nekih infrastrukturnih rješenja (drenaža i odvodnja krovnih voda, grijanje), najprije je izrađena konzervatorska arhitektonska dokumentacija postojećeg stanja građevine u mjerilima 1:50 i 1:100 (s potrebnim detaljima), dok se zbog opširnijih arhivskih i naknadno dogovorenih i u okviru novčanih mogućnosti sukcesivno izvođenih restauratorskih i građevinskih istraživanja sama izrada Konzervatorske studije nešto odužila.

U razdoblju ove odgode ipak su se na zahtjev naručitelja analizirale mogućnosti intervencija u pojedinim dijelovima cjeline, koje ne bi bile u suprotnosti s konačnim prijedlogom konzervatorskih smjernica za sanaciju, obnovu i uređenje. Ponajprije se to odnosilo na sakristiju, gdje se vrlo brzo nakon prvotnih zahtjeva da zahvati u ovom dijelu ostatka istočnog krila budu minimalni, ostalo i prihvatilo koncept potrebnog produženja i rekonstrukcije dijela izvornog hodnika / trijema istočnog krila, uz jači zahvat obnove i uređenja prostorija na katu. Zbog naglašavanja nekadašnje prisutnosti franjevac, u obnovljenu sakristiju postavio bi se sačuvan i restauriran središnji sakristijski ormar.

Sjeverno pročelje crkve, nakon rušenja krila – hodnika / trijema na ovoj strani, pogotovo nakon nezgrapnih prigradnji dviju kapela, te novijih upornjaka na zapadnoj strani, svakako je oblikovno najproblematičniji dio kompleksa. Ovaj će se problem posebice obrađivati kroz idejni projekt; mnogi su prijedlozi mogući, posebice nakon nalaza originalnog popločenja klaustura opekom i definiranja širine i kote hodnika / trijema; mogućnost je jačeg uključivanja ovog dijela u cjelovito rješenje vanjskog prostora – trijem uz crkvu, vanjske kapele i dr. Svakako treba odustati od konzervatorskog prikazivanja „slika“ svodova prvog kata i krive interpretacije tzv. vrata Luke Imbrišimovića.

Konstruktorska istraživanja, koja su rađena u svezi sa željenim uklanjanjem novije postavljene upornjaka na zapadnoj strani (problem građevinski nekvalitetno izvedene prigradnje pjevališta / produženja crkve krajem 18. stoljeća), inicirala su prijedlog povezivanja zidova ove prigradnje čeličnim sponama.

Konstatacija dotrajale i na mjestima statički problematične drvene konstrukcije krovišta (neke vezne grede oslonjene na svodove), te plitkog nagiba krovišta, rezultirala je prijedlogom izvedbe nove kvalitetne drvene krovne konstrukcije, jačeg nagiba. Novo se drveno krovište predviđa i na rekonstruiranom istočnom krilu kompleksa.

Nakon konstruktorsko-sanacijskih radova na prigradnji sa zapadne strane, iz razloga bolje organizacije otvorit će se na južnom pročelju još jedan ulaz, te kvalitetnije riješiti pristup na pjeva-

lište. Na zapadnom pročelju crkve / prigradnje poželjno je zazidati naknadno otvorene prozore u prizemnom dijelu.

Na južnom pročelju crkve, uz prezentaciju historicističke faze na dijelu lađe, poželjno bi bilo ukloniti „plašt“ novog zida na starom svetištu, naknadno izveden zbog izravnjanja pročelja s novim svetištem / dijelom nekadašnje gotičke lađe. Očekujemo, kao i na fasadi nekadašnje lađe srednjovjekovni vanjski oslik – ako nije otučen zbog prizida.

Radi novog, primjerenijeg uređenja unutrašnjosti crkve, prvenstveno organizacije svetišta (gdje se u potpunosti ukida današnje rješenje), potrebno je sniziti kote podova: u lađi su referentne visine baroknog popločenja opekom i nešto višeg popločenja 19. stoljeća kamenom; u sakristiji to je kota baroknog popločenja opekom – koja će se uz nalaz istog popločenja „prenijeti“ i u staro svetišće. Jači zahvat u podnoj zoni omogućit će i izvedbu podnog grijanja u lađi i novom svetištu; grijanje sakristije i ostalih prostora istočnog krila bilo bi radijatorima.

S obzirom na rezultate restauratorskih istraživanja, u unutrašnjem prostoru crkve valja rekonstruirati prvotni monokromni nalič (boja bjelokosti s ružičastim pigmentom), uz rekonstrukciju ostataka baroknog oslika. Sve gotičke arhitektonske detalje potrebno je sačuvati i adekvatno prezentirati. Od inventara, trebalo bi obnoviti postojeći, iz 20. stoljeća, uz mogućnost postavljanja na odgovarajuće mjesto baroknog kipa s nekadašnjeg glavnog oltara (danas u crkvenoj zbirci). Ispovjedaonice i križni put valja riješiti na primjereniji način.

*

U međuvremenu odstranjeno je novije betonsko popločenje s ogradnim zidovima i pristupima na proizvoljno višim kotama oko ostatka istočnog krila. Uz crkvu sa sjeverne, istočne i južne strane uklonjena su nekvalitetna samonikla stabla i raslinje, koje je štetilo građevini i onemogućavalo pogled na kompleks.

Nakon provedenih geotehničkih sondiranja izradit će se prijedlog statičke sanacije – prije svega temeljne zone / ziđa zapadne prigradnje, kako bi se mogli ukloniti upornjaci i definitivno uređiti ova zapuštena strana crkve.

Pristup cjelovitom uređenju kompleksa očekuje se nakon usuglašenog prijedloga namjena / organizacije vanjskih prostora i okolnih objekata.

IV. PRILOZI

A. GRAFIČKI PRILOZI

Katastarske karte iz 19. stoljeća

Arhitektonska dokumentacija postojećeg stanja 1:250 (bez kota)

Skice nalaza konzervatorskih istraživanja

Faze građevnog razvoja kompleksa (prikazi na tlocrtu post. stanja 1:500)

Prijedlozi obnove a. i b.(prikazi na tlocrtu post. stanja 1:500)

B. FOTOGRAFIJE

Najstarije fotografije i razglednice

Fotografije iz 1959. godine

Fotografije iz 1979. godine

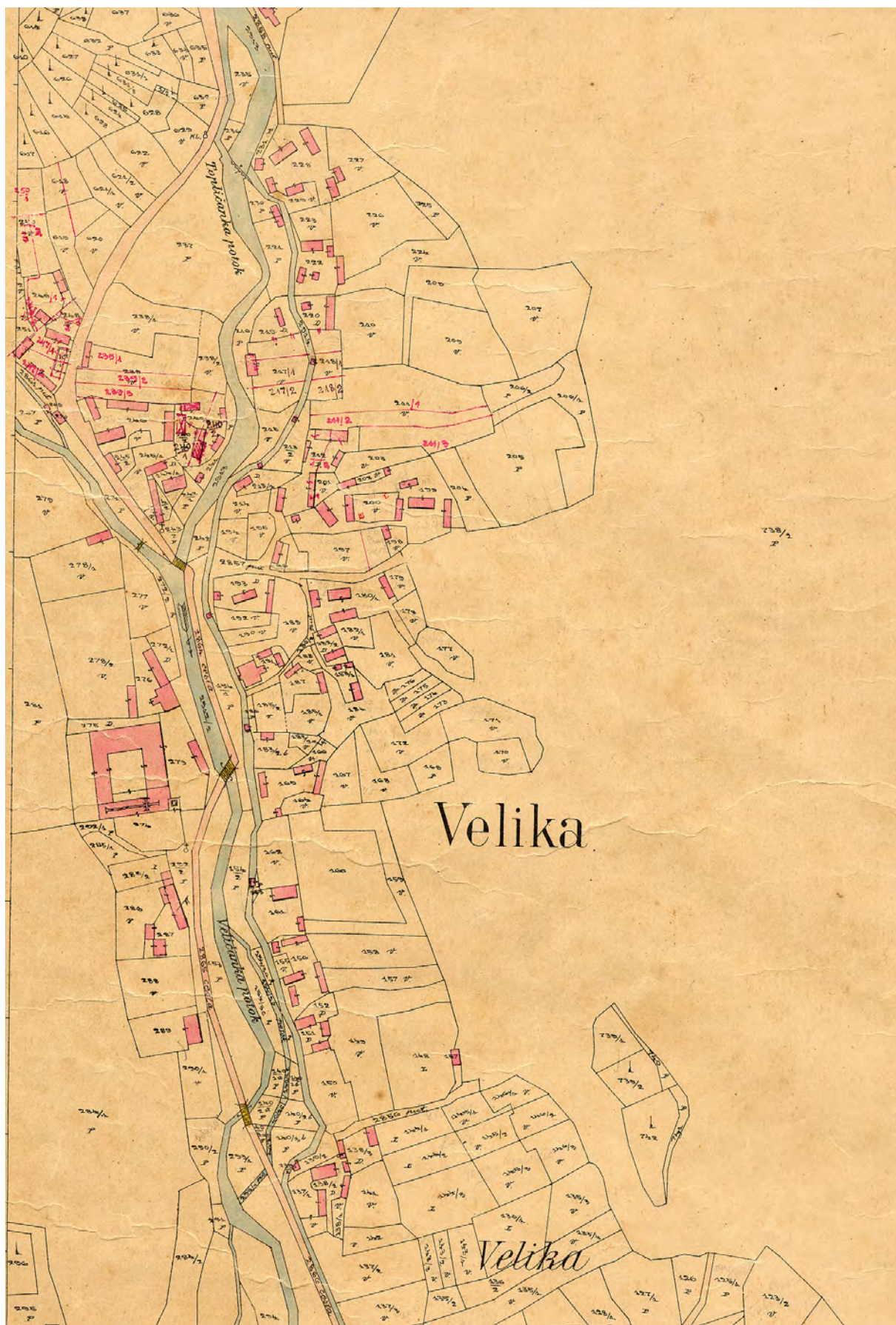
Fotografije iz 2000. godine

Fotografije iz 2004. godine

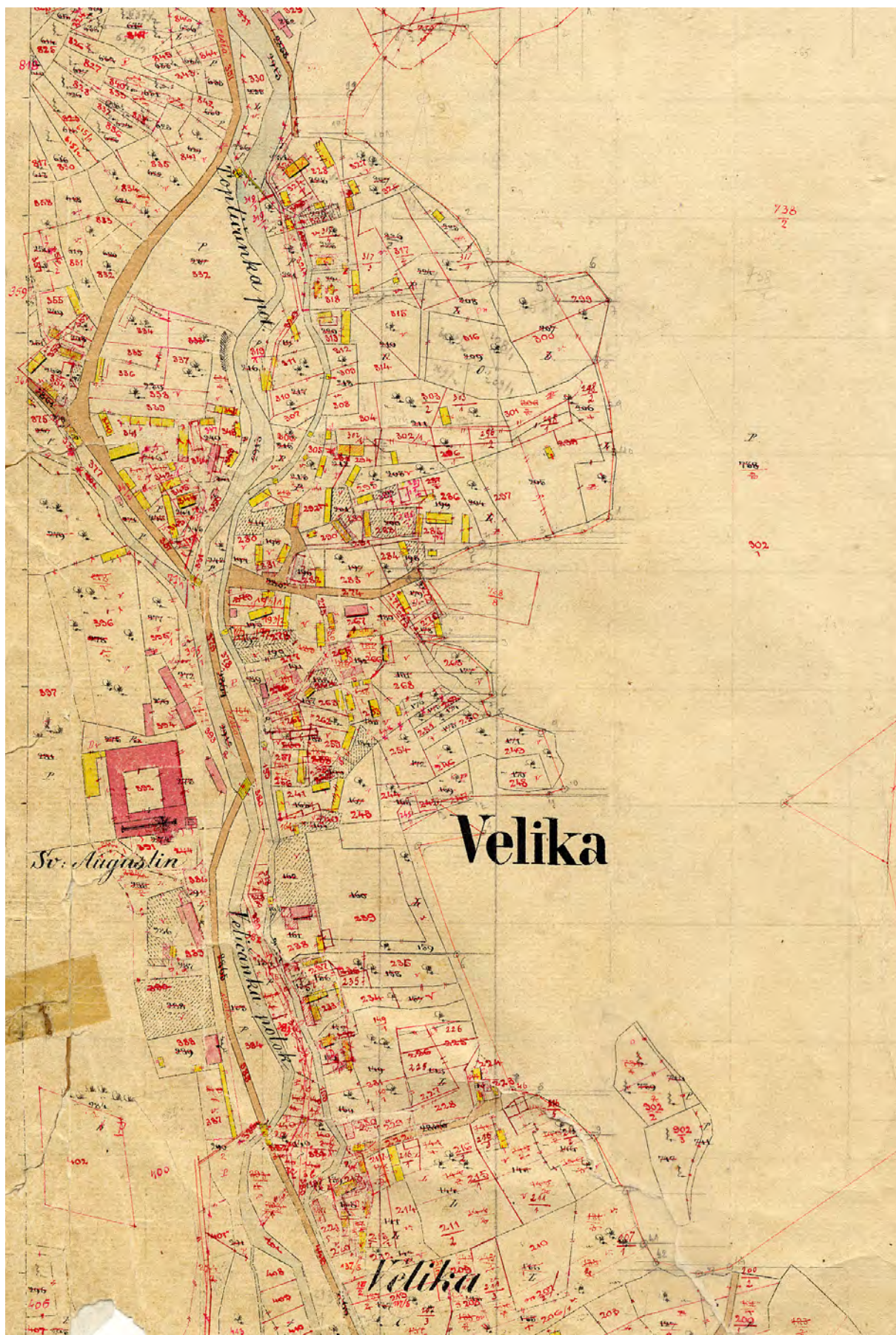
Fotografije iz 2009. godine

A. GRAFIČKI PRILOZI

KATASTARSKE KARTE IZ 19. STOLJEĆA

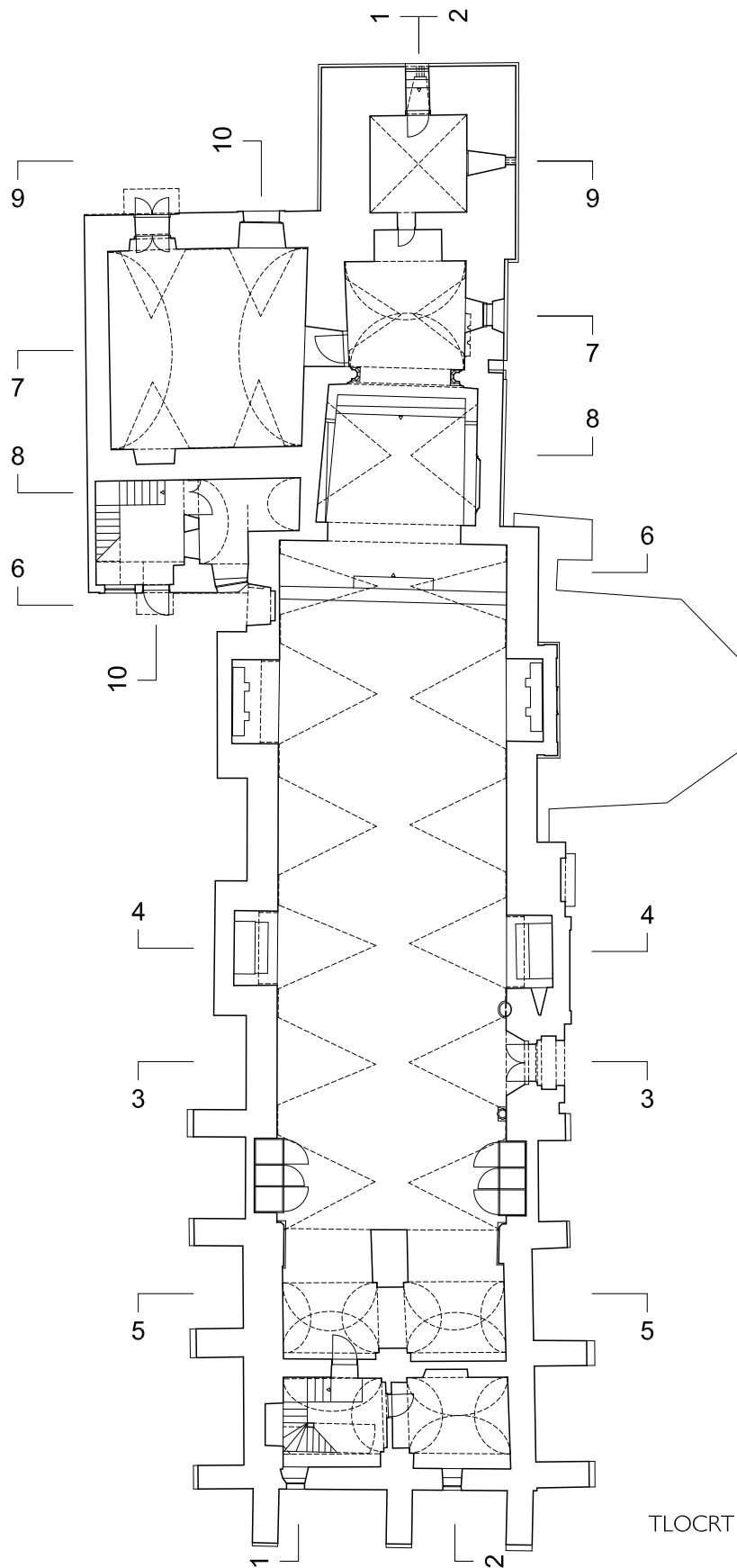
KATASTAR 19. ST. S UCRTANIM TLOCRTOM CRKVE I SAMOSTANSKOG SKLOPA JUGOZAPADNO OD UTOKA TOPLIČANKE U VELIČANKU

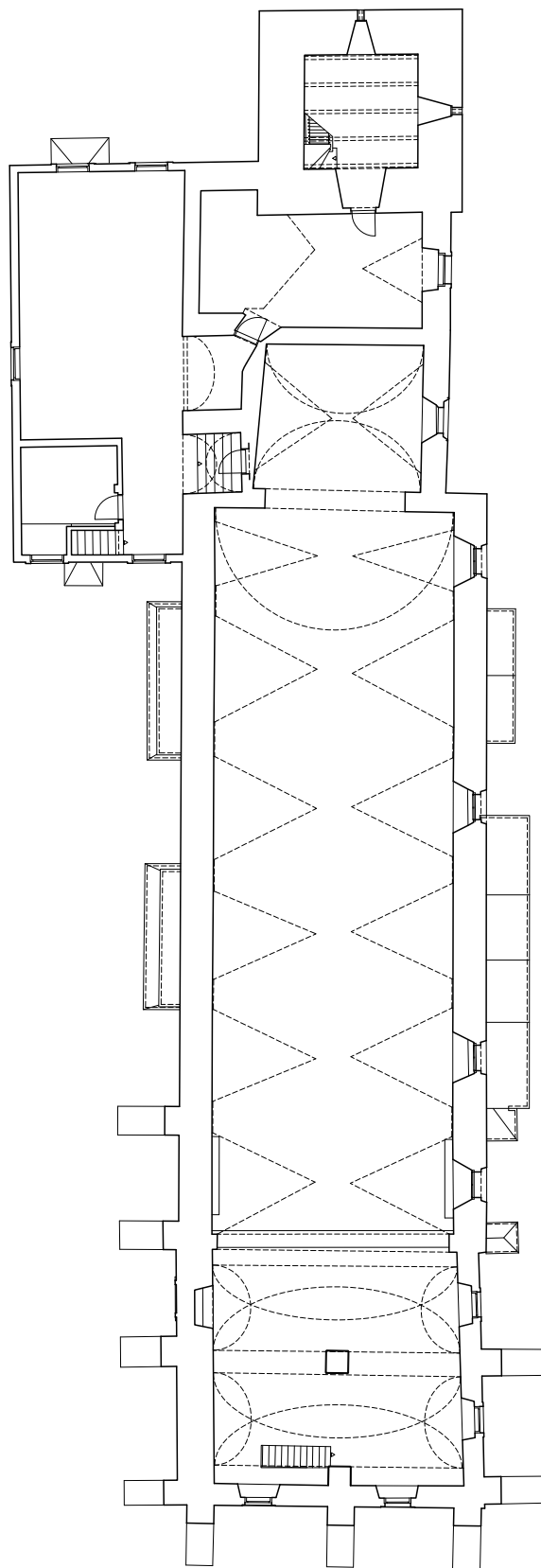
KATASTAR 19. ST. (S REAMBULACIJOM), TLOCRT CRKVE SV. AUGUSTINA I SAMOSTAN

ARHITEKTONSKA DOKUMENTACIJA POSTOJEĆEG STANJA
1:250 (bez kota)

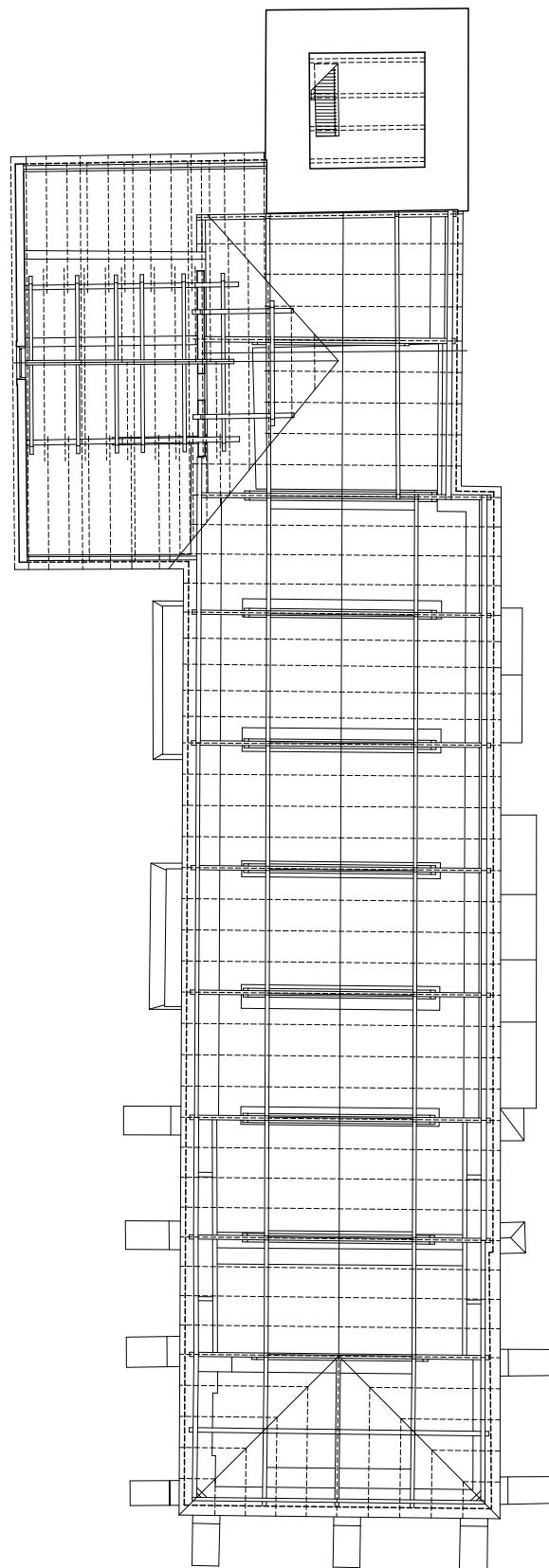
1. tlocrt prizemlja
2. tlocrt I. kata
3. tlocrt krovništa
4. tlocrt krovnih ploha
5. tlocrti 4.,5.,6.,7.,8. i 9. etaže zvonika
6. uzdužni presjek 1-1
7. uzdužni presjek 2-2
8. poprečni presjeci 3-3, 4-4 i 5-5
9. poprečni presjeci 6-6, 8-8 i 10-10
10. poprečni presjek 7-7
11. presjek 9-9 i istočno pročelje sakristije
12. južno pročelje crkve i zvonika
13. sjeverno pročelje zvonika, sakristije i crkve
14. istočno pročelje zvonika, zapadno pročelje crkve

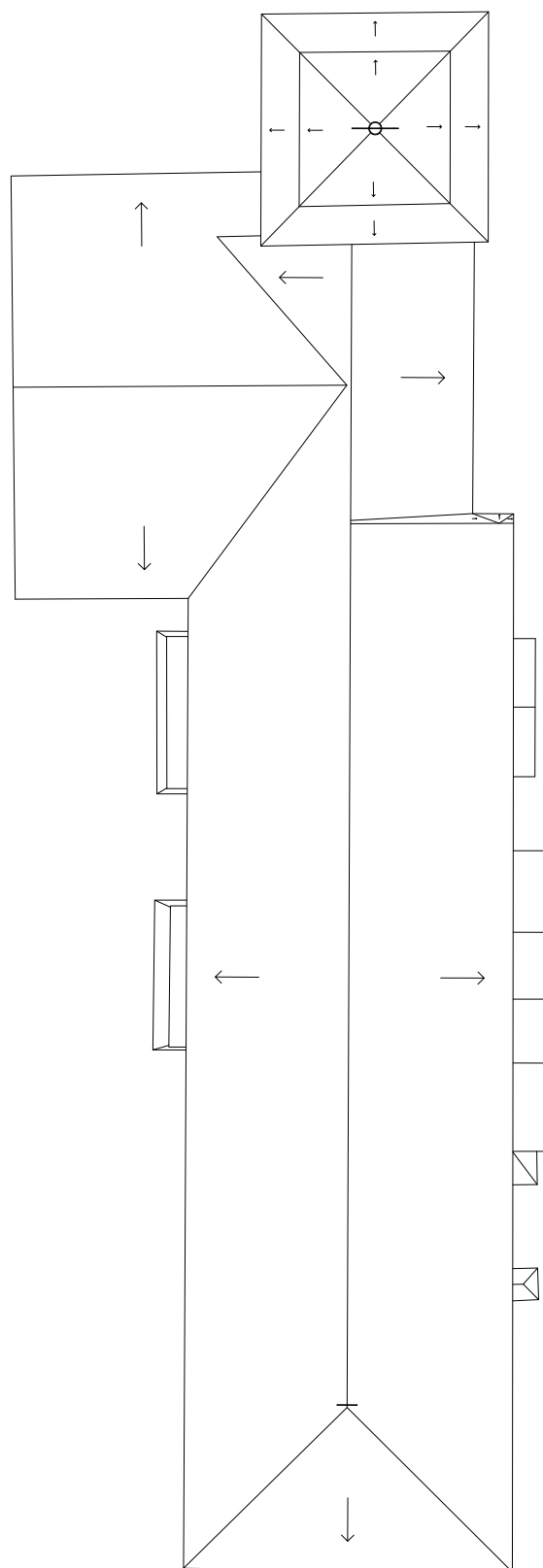
TLOCRT PRIZEMLJA

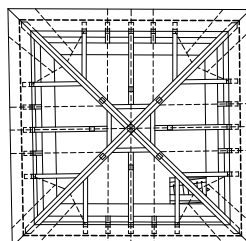
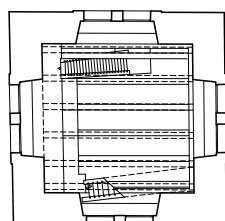
TLOCRT KATA

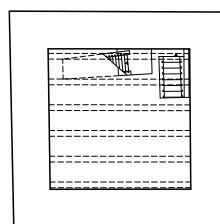
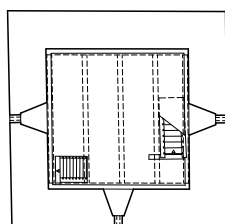
TLOCRT KROVIŠTA

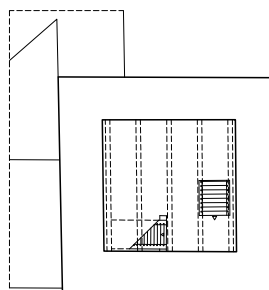
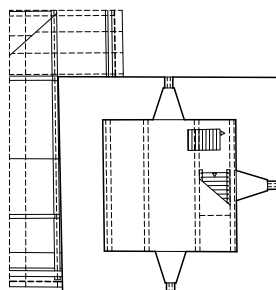
TLOCRT KROVA

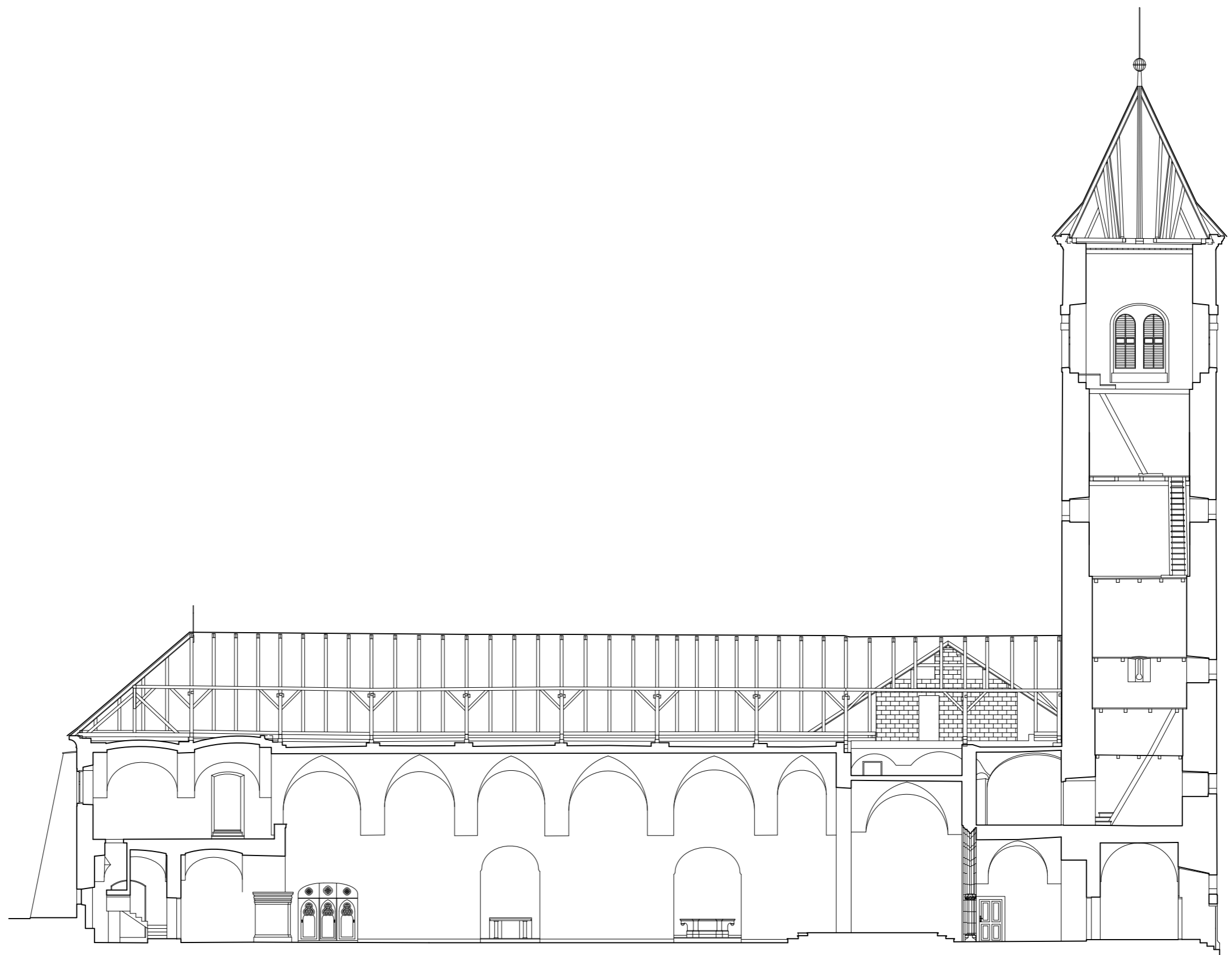
TLOCRT 8. I 9. ETAŽE
ZVONIKA

TLOCRT 6. I 7. ETAŽE
ZVONIKA

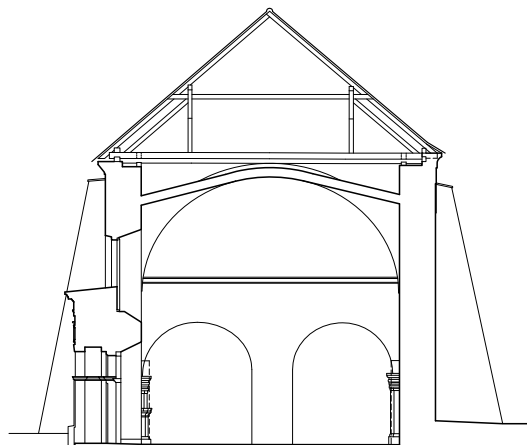
TLOCRT 4. I 5. ETAŽE
ZVONIKA

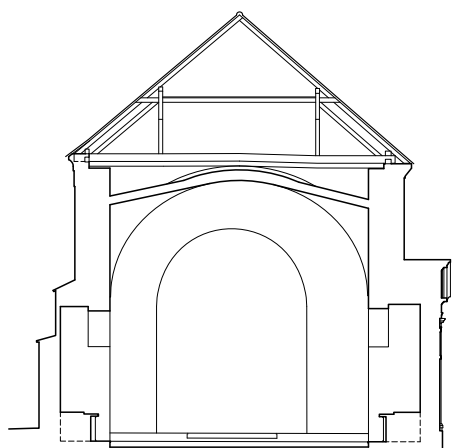
PRESJEK I-I

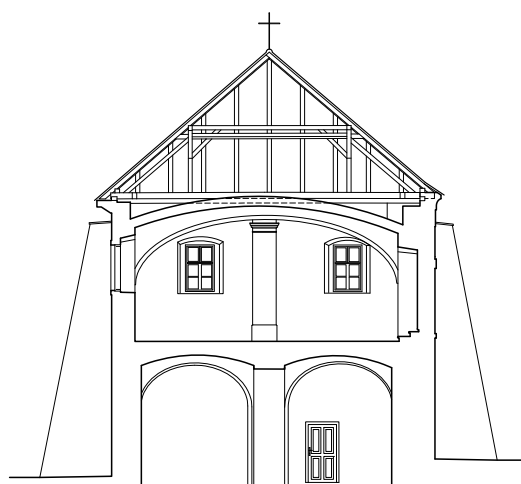
PRESJEK 2-2

PRESJEK 3-3

PRESJEK 4-4

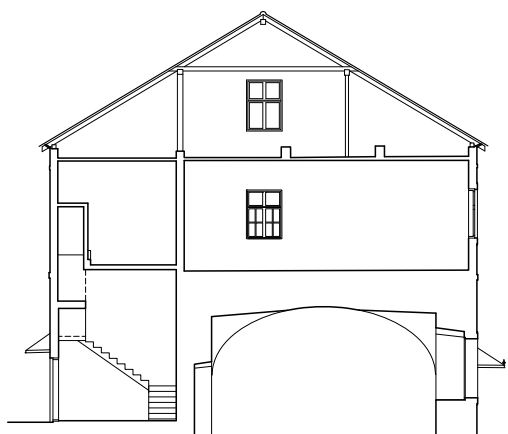
PRESJEK 5-5

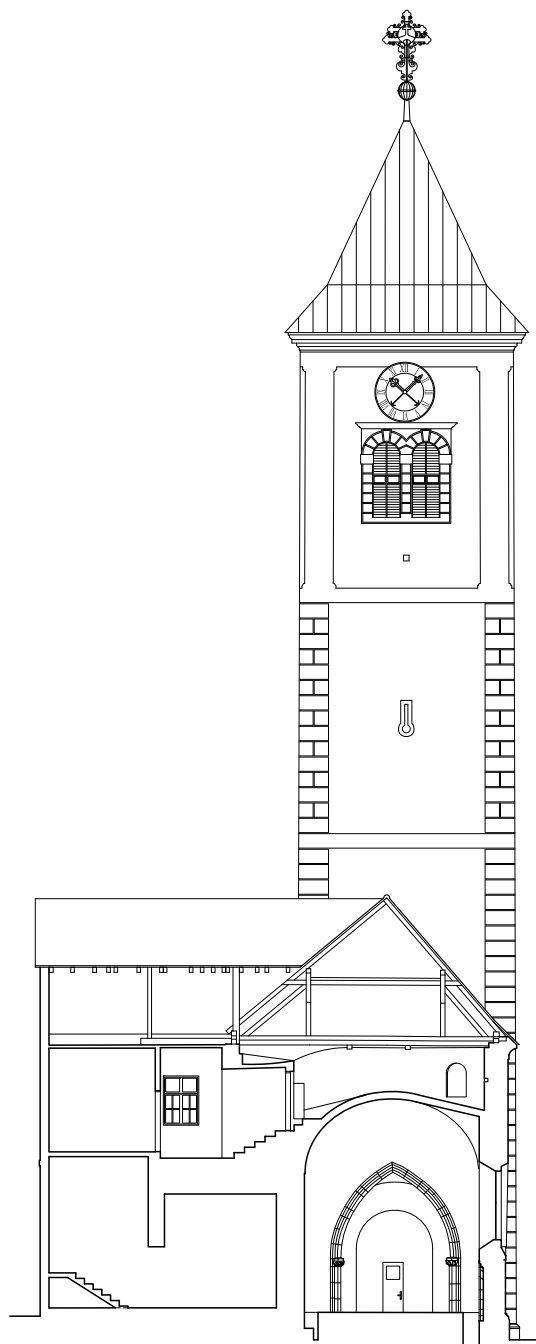
PRESJEK 6-6

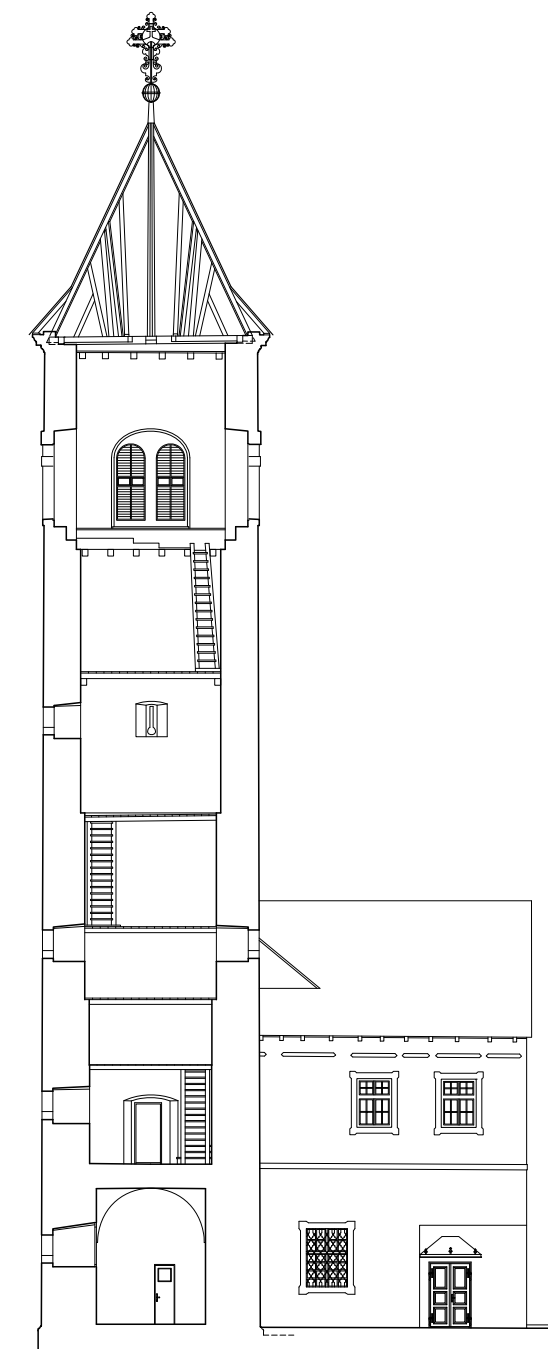
PRESJEK 8-8

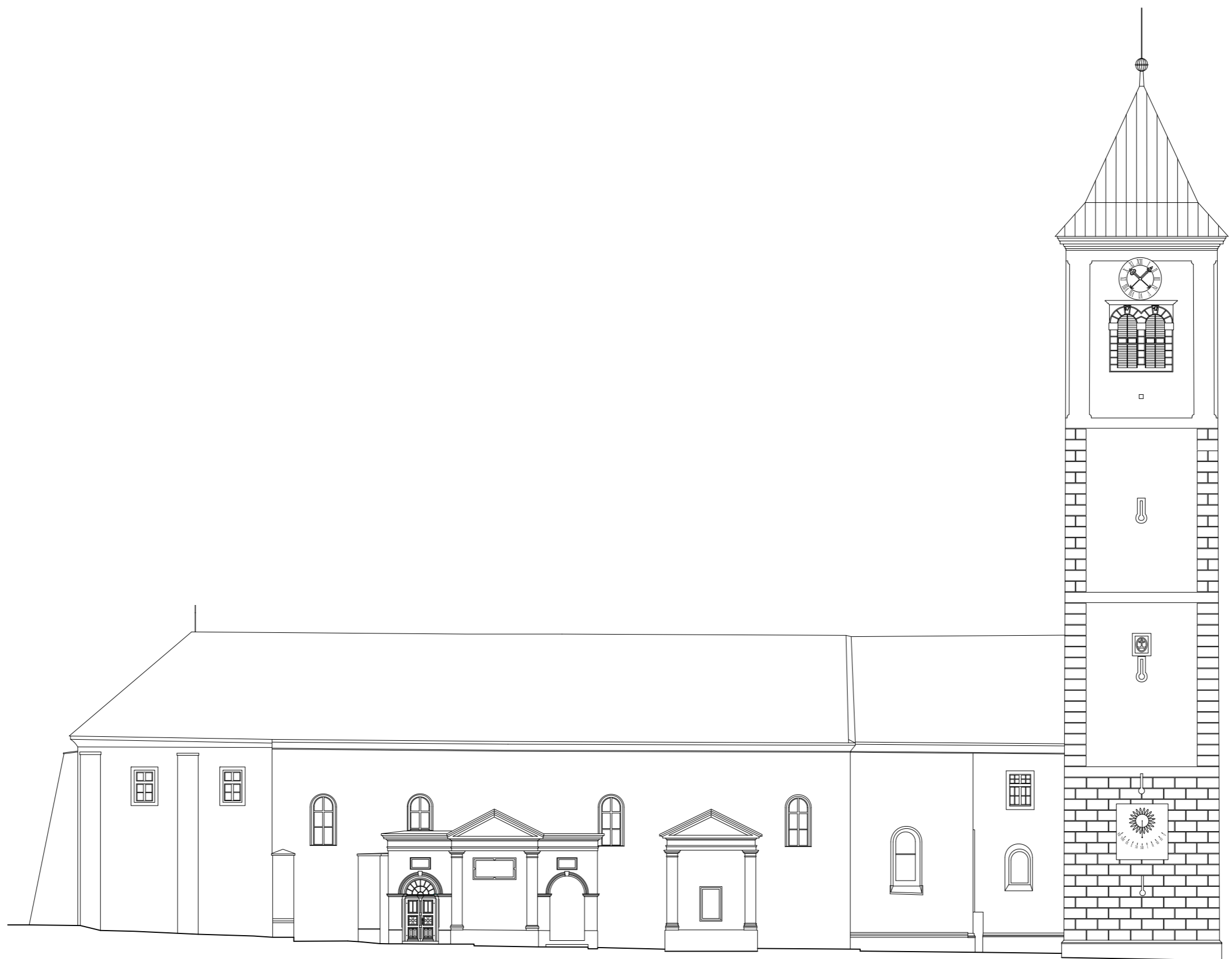
PRESJEK 10-10

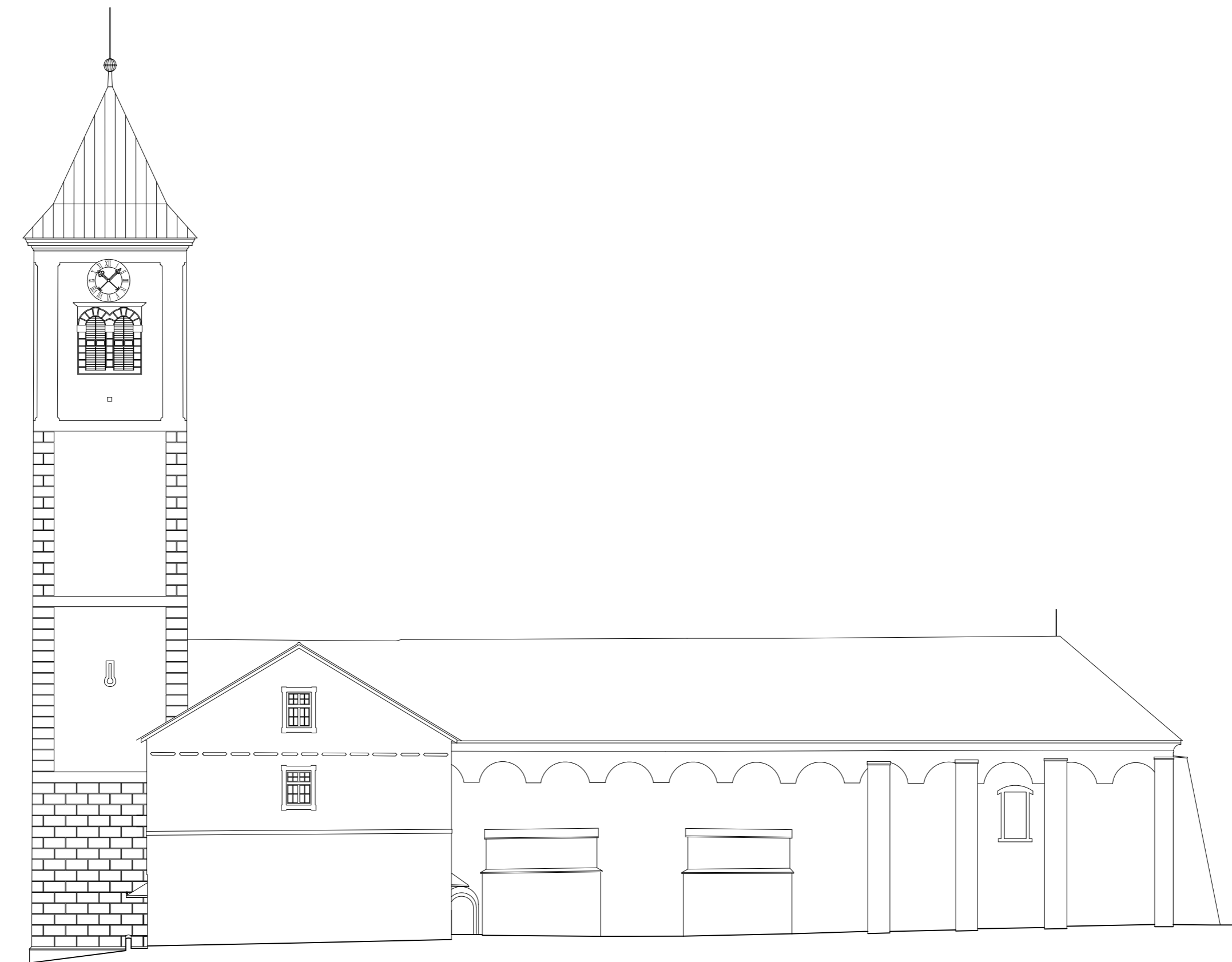
PRESJEK 7-7

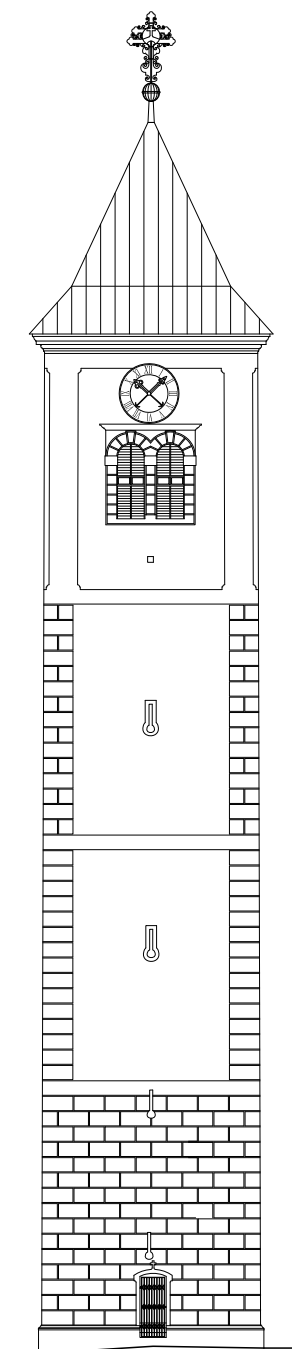
PRESJEK 9-9

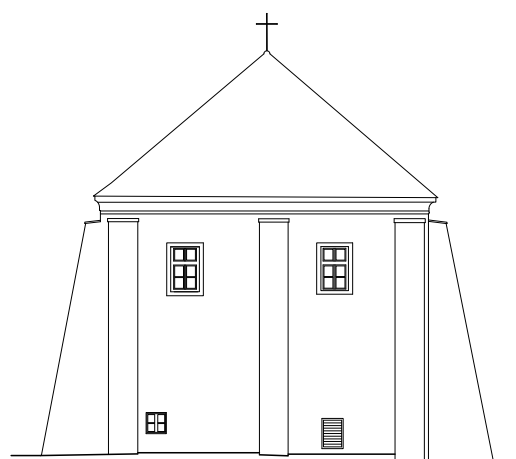
JUŽNO PROČELJE

SJEVERNO PROČELJE

ISTOČNO PROČELJE ZVONIKA

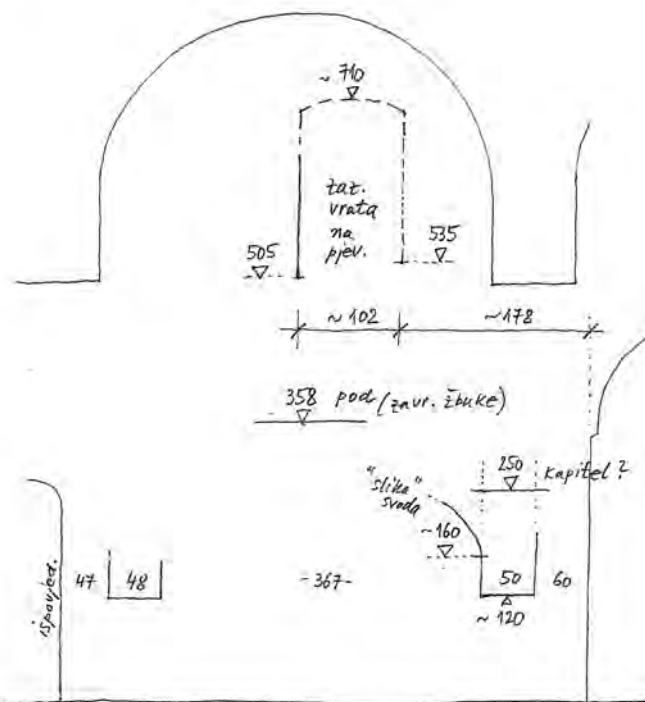
ZAPADNO PROČELJE

SKICE NALAZA KONZERVATORSKIH ISTRAŽIVANJA

VELIKA, Ž.C. SV. AUGUSTINA

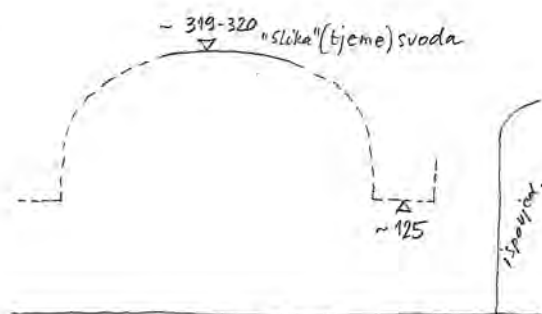
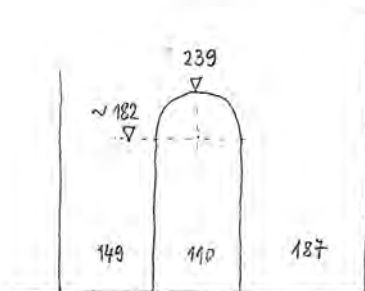
15.5.2008.

NALAZI REST. ISTRAŽIVANJA ULADI:

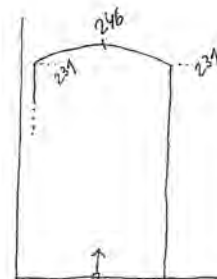

SJEV. ZID: "IST. POLJE" NEKAD. PJEVALIŠTA

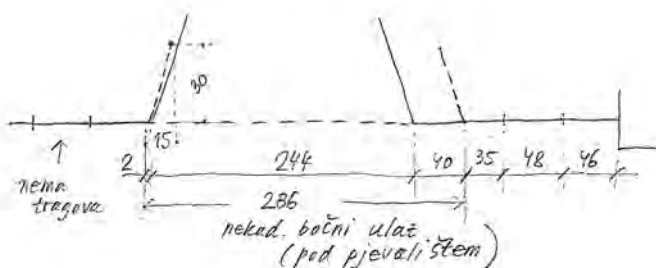
SJEV. ZID LAĐE:
ŽAZID, VRATA
IZ SAMOST. HODNIKA

JUŽNI ZID: SVOD PJEVALIŠTA

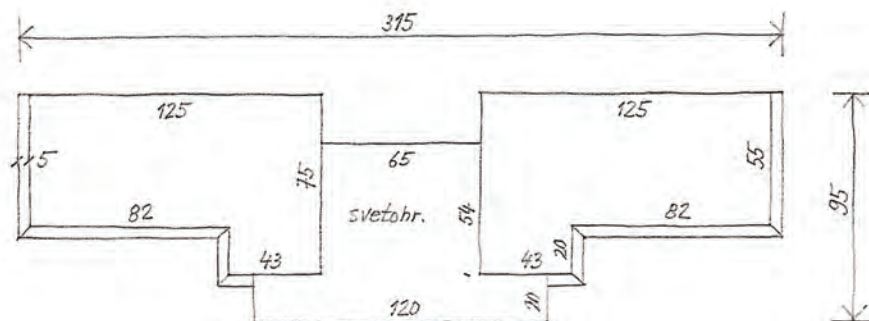
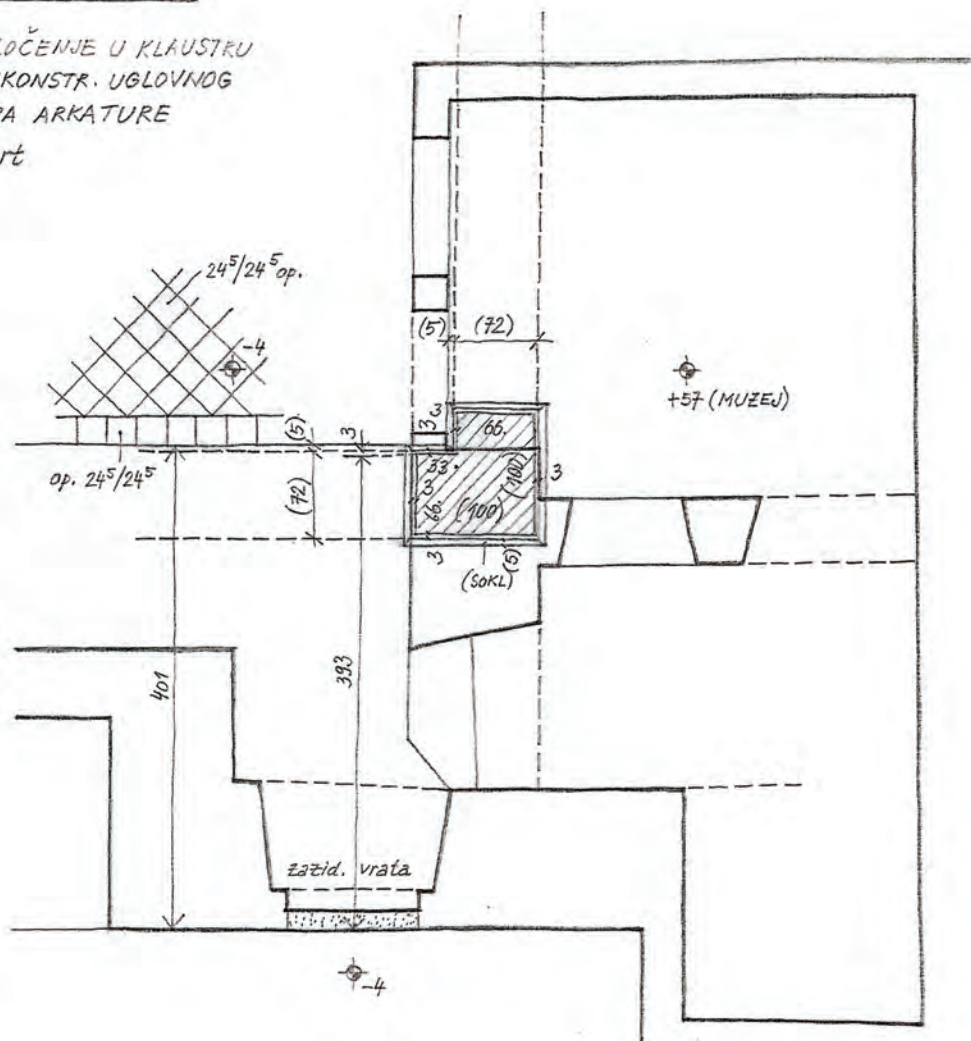

ŽAZID, VRATA U
IST. POLJU DANAŠNJEG
PJEVALIŠTA - SJEV. ZID.

VELIKA - NALAZI:

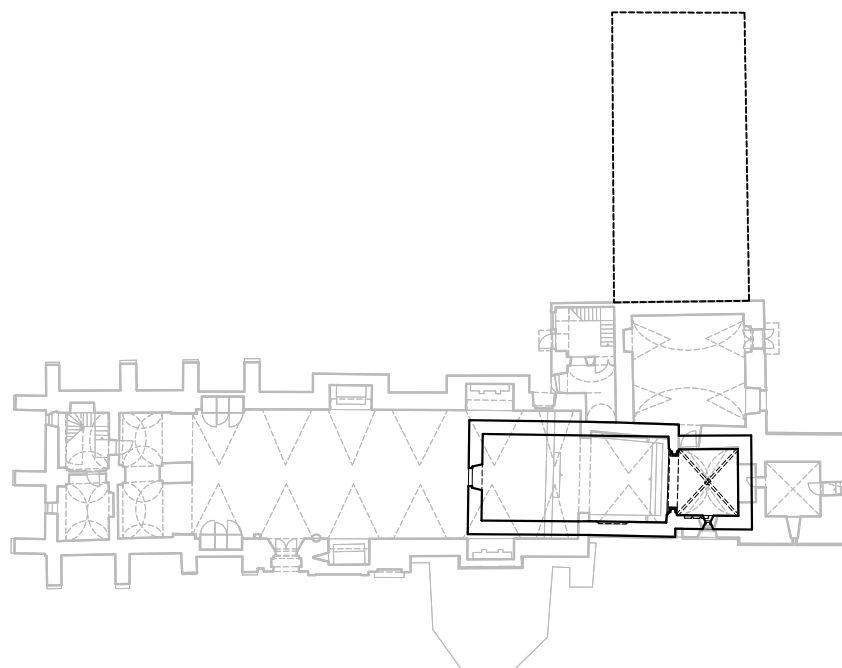
A. POPLOČENJE U KLAUSTRU
I REKONSTR. UGLOVNOG
STUPA ARKATURE
- tlocrt

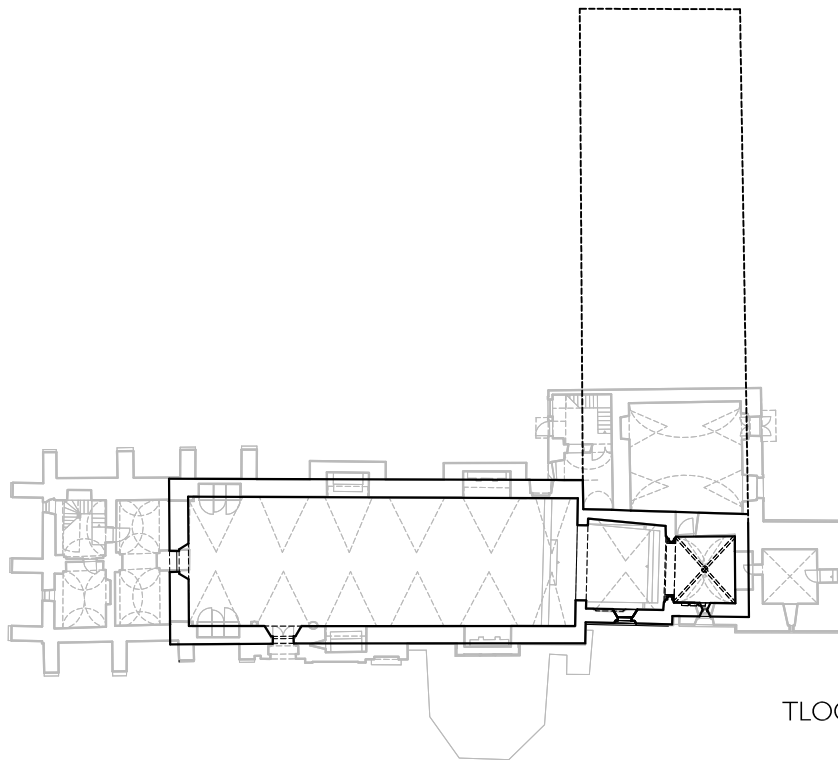
B. TLOCRT - RETABL GLAVNOG OLTARA S POČ. 20. ST.

FAZE GRAĐEVNOG RAZVOJA KOMPLEKSA

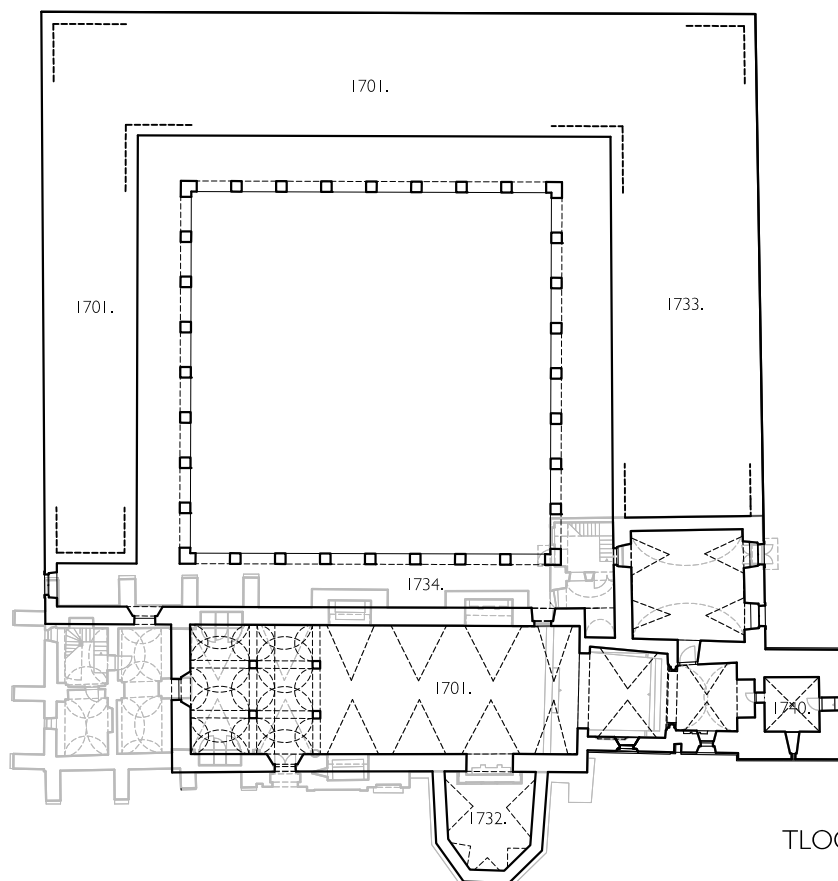
(prikazi na tlocrtu postojećeg stanja 1:500)

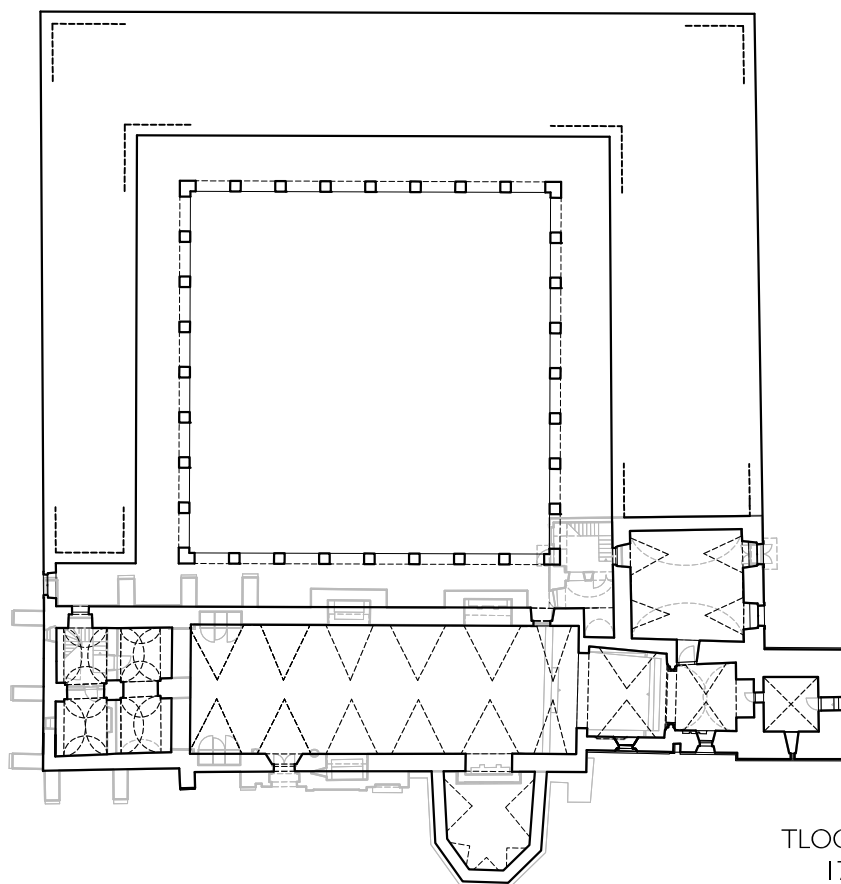
TLOCRT PRIZEMLJA
14. – 16. st.

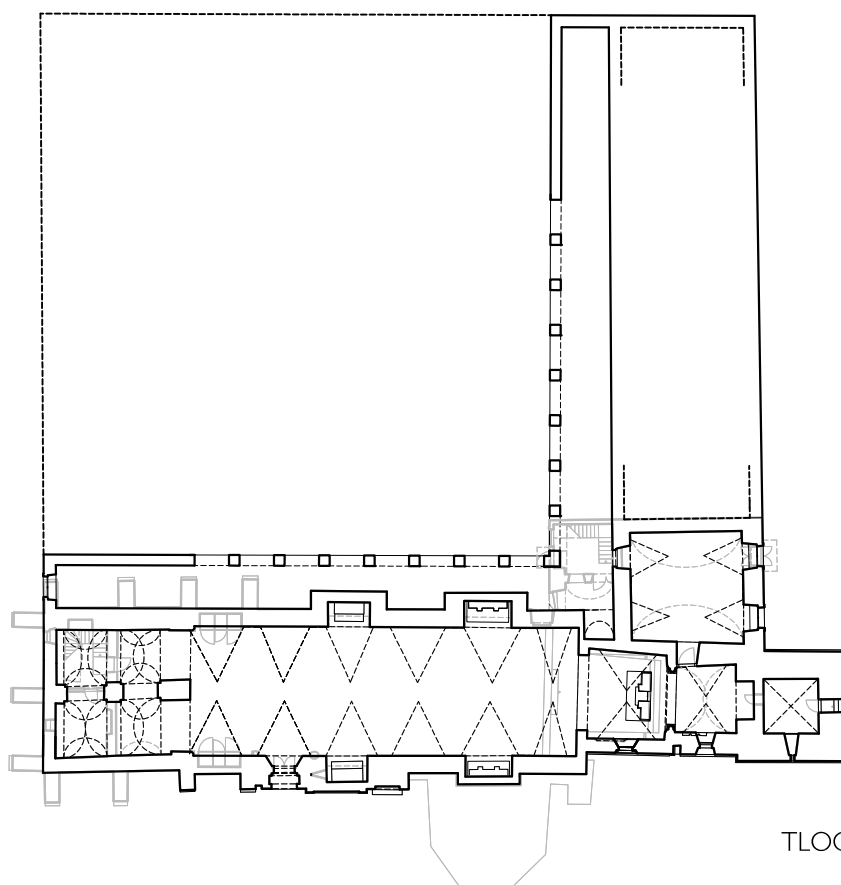
TLOCRT PRIZEMLJA
kraj 17.st.

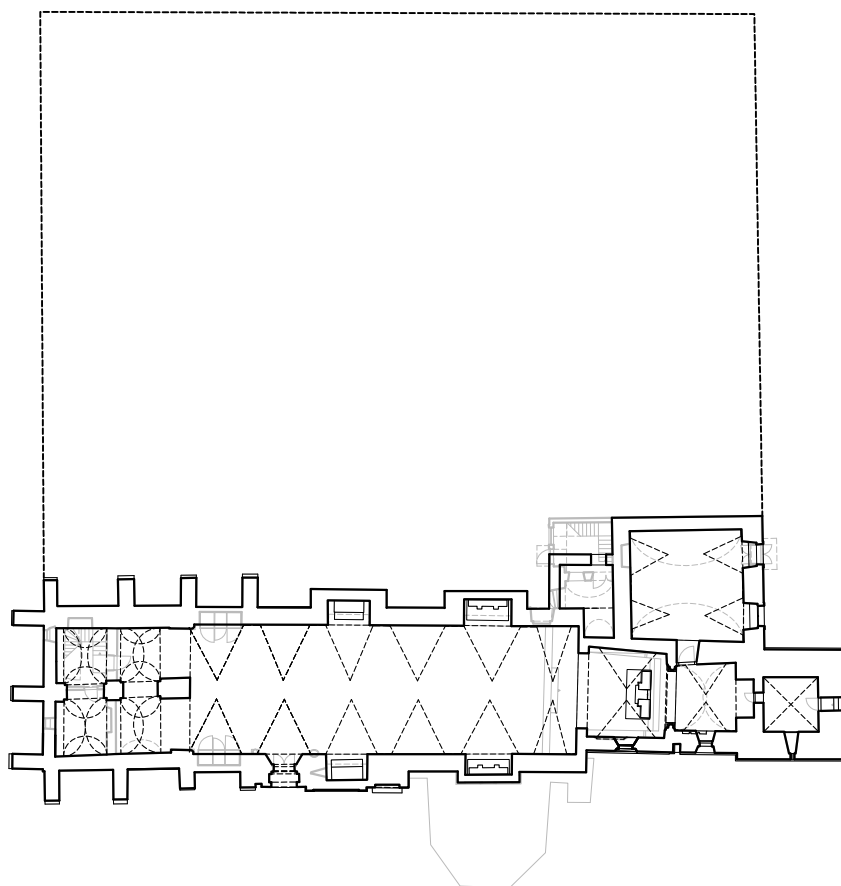
TLOCRT PRIZEMLJA
1701. – 1740.

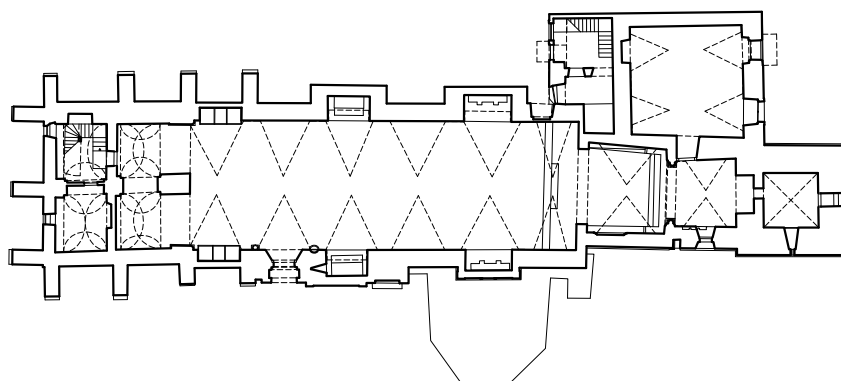
TLOCRT PRIZEMLJA
1779. – kraj 19.st.

TLOCRT PRIZEMLJA
1900. – 1910.

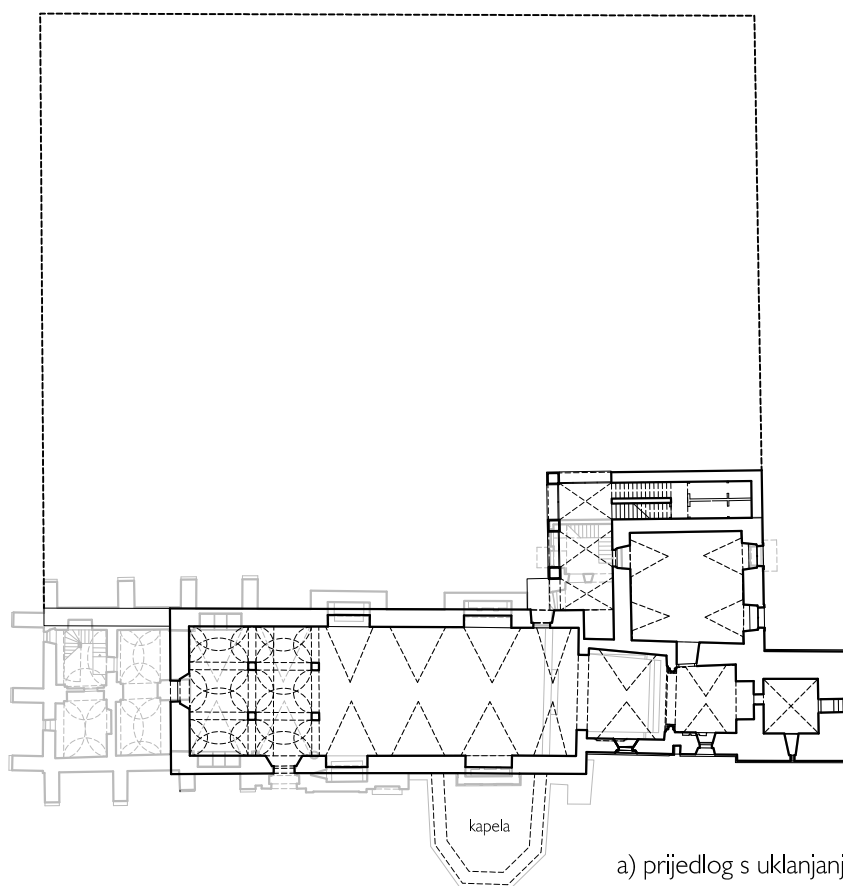
TLOCRT PRIZEMLJA
1925. – 1972.

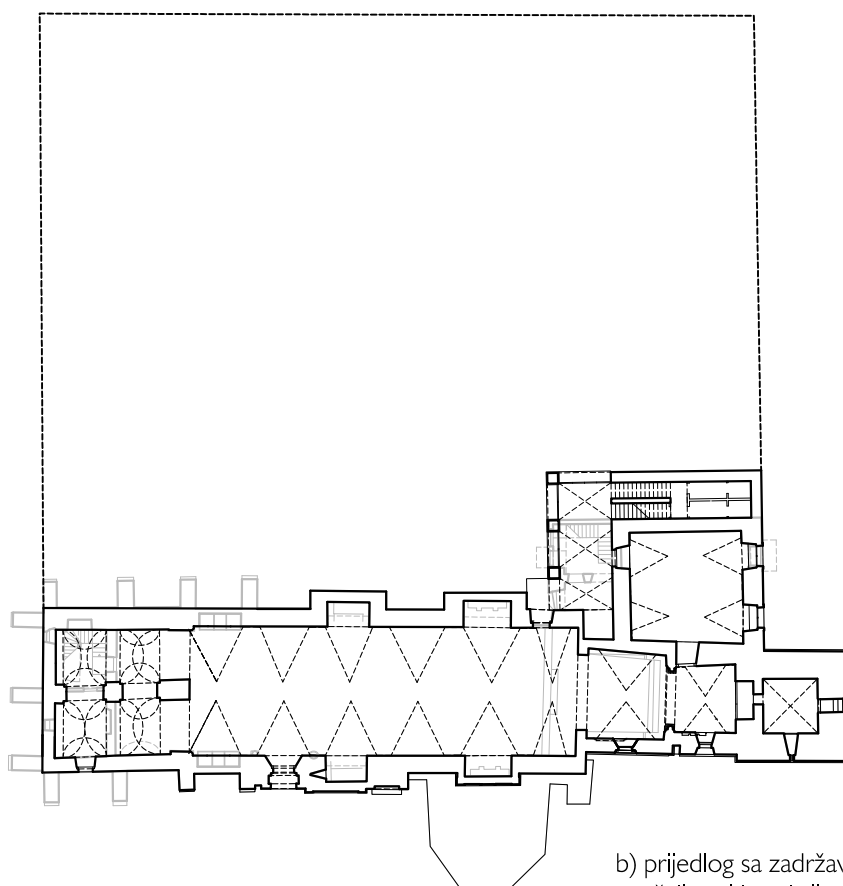
TLOCRT PRIZEMLJA
danas

PRIJEDLOZI OBNOVE a. i b.

(prikazi na tlocrtu postojećeg stanja 1:500)

a) prijedlog s uklanjanjem zapadne dogradnje, rekonstrukcijom izvornog pročelja i modif. bočnih oltarnih niša

b) prijedlog sa zadržavanjem zap. dogradnje, pročeljem i korekcijom ist. krila; uklanjanje kontrafora

B. FOTOGRAFIJE

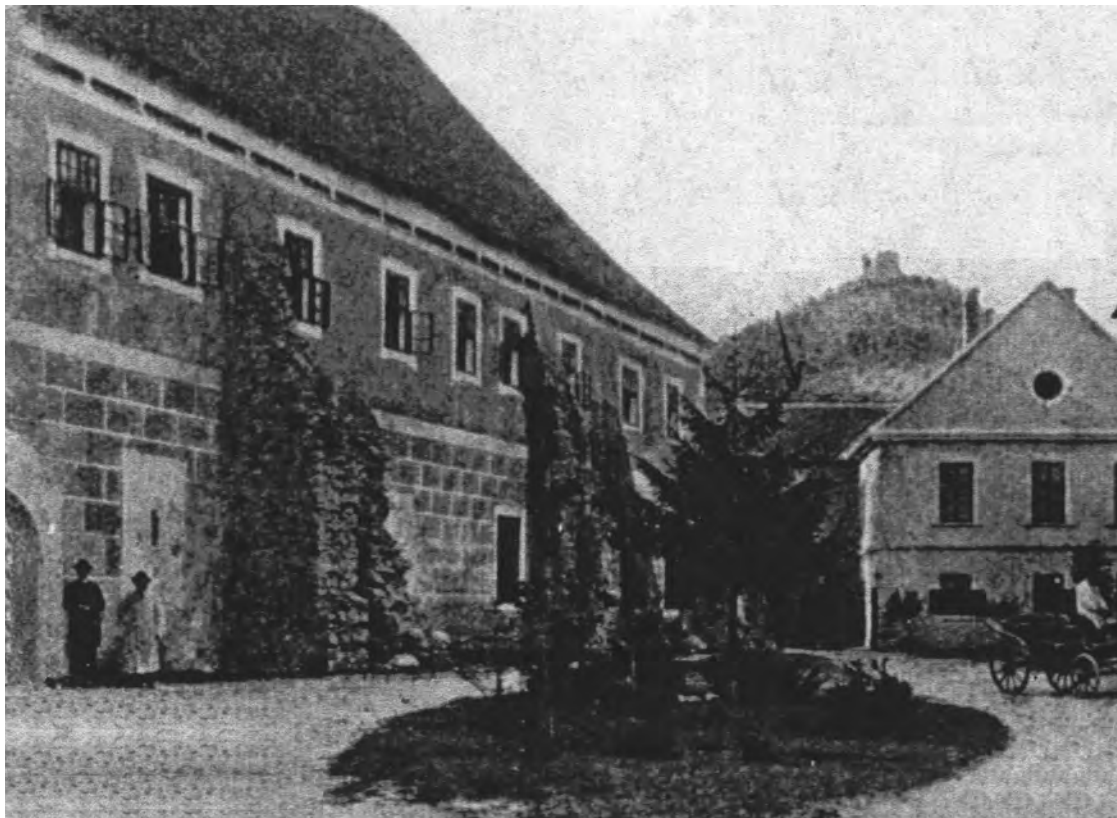
NAJSTARIJE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE – od kraja 19.st. – oko 1920. g.

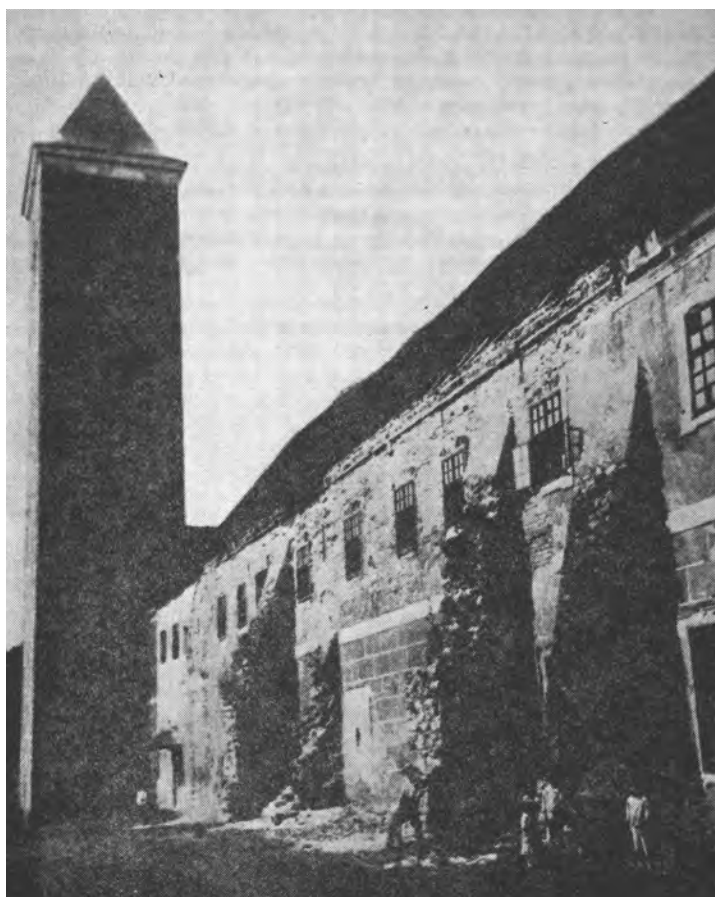
POGLED NA SAMOSTANSKI KOMPLEKS I STARI GRAD VELIKU, KRAJ 19. ST.

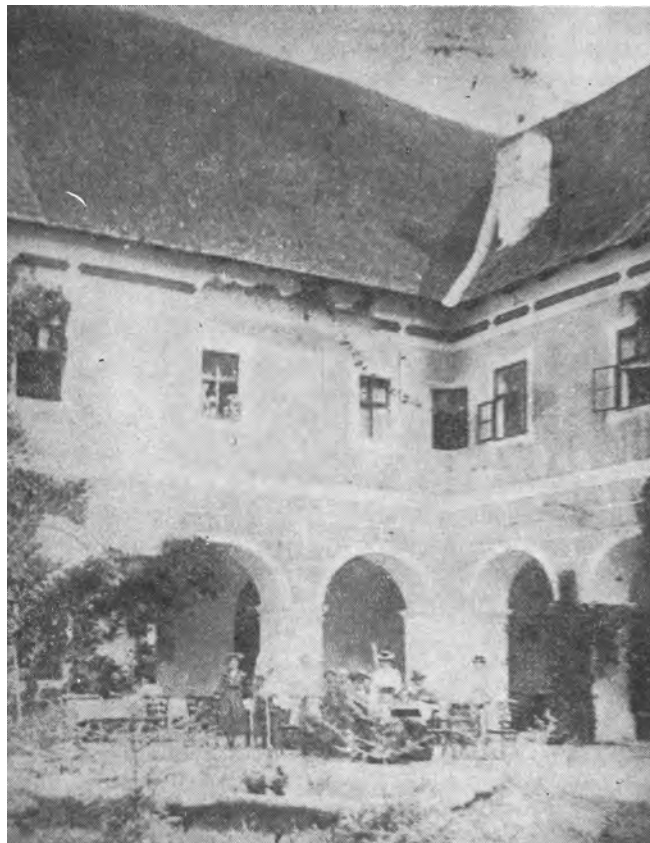
POGLED S JUGA: VELIČKI GRAD I ZVONIK CRKVE SV. AUGUSTINA , 19./20. ST.

POGLED NA ISTOČNO KRILO SAMOSTANA, VELIČKI GRAD I ŽUPNI DVOR, KRAJ 19. ST.

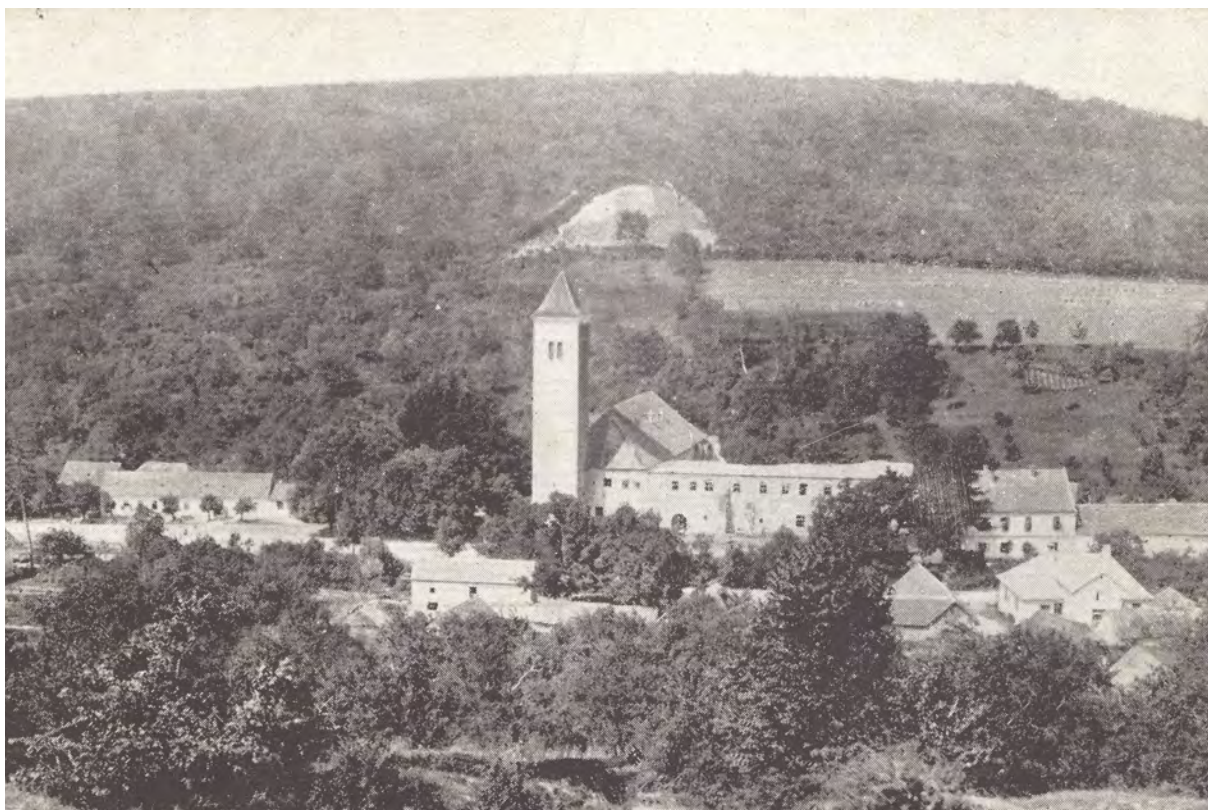
POGLED NA ISTOČNO KRILO SAMOSTANA, OKO 1910. G.

UGAO SPOJA DVAJU SAMOSTANSKIH KRILA, 19./20. ST.

DETALJ STUPA ARKADNOG TRIJEMA PRIZEMLJA
SAMOSTANA, 19./20. ST.

POGLED S ISTOKA NA ZVONIK, CRKVU, ISTOČNO KRILO SAMOSTANA I ŽUPNI DVOR, RAZGLEDNICA, OKO 1920. G.

POGLED SA SJEVEROZAPADA NA ISTOČNO KRILO SAMOSTANA, ZVONIK I CRKVU, RAZGLEDNICA, OKO 1920. G.

UNUTRAŠNOST CRKVE NAKON OBNOVE I 900. GODINE

SAKRISTIJSKI ORMAR UZ ZAPADNI ZID

FOTOGRAFIJE IZ 1959. GODINE

Fototeka Min. Kulture, snimio Nino Vranić, 1959. g.

POGLED NA DOGRAĐENI DIO S PJEVALIŠTEM

POGLED NA ZVONIK I "OSTATAK" ISTOČNOG
KRILA SA SJEVERA

SJEVERNO PROČELJE

POGLED PREMA SVETIŠTU

POGLED PREMA PJEVALIŠTU

STUP TRIJUMFALNOG LUKA S GOTIČKIM
KAPITELOM I BAZOM

POGLED IZ "NOVOG" U "STARO" SVETIŠTE

KAMENA ŠKROPIONICA U LAĐI CRKVE

FOTOGRAFIJE IZ 1979. GODINE

Fototeka Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb

UNUTRAŠNJOST: POGLED PREMA SVETIŠTU

“STARO” I “NOVO” SVETIŠTE: POGLED NA STRAŽNJU STRANU GLAVNOG OLTARA

SEDILJA U "STAROM" SVETIŠTU

SEDILJA U "NOVOM" SVETIŠTU

POGLED PREMA ZVONIKU S JUGOZAPADA

SJEVERNO PROČELJE CRKVE S "KAPELAMA" I UPORNJACIMA

FOTOGRAFIJE IZ 2000. GODINE

Fototeka Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb

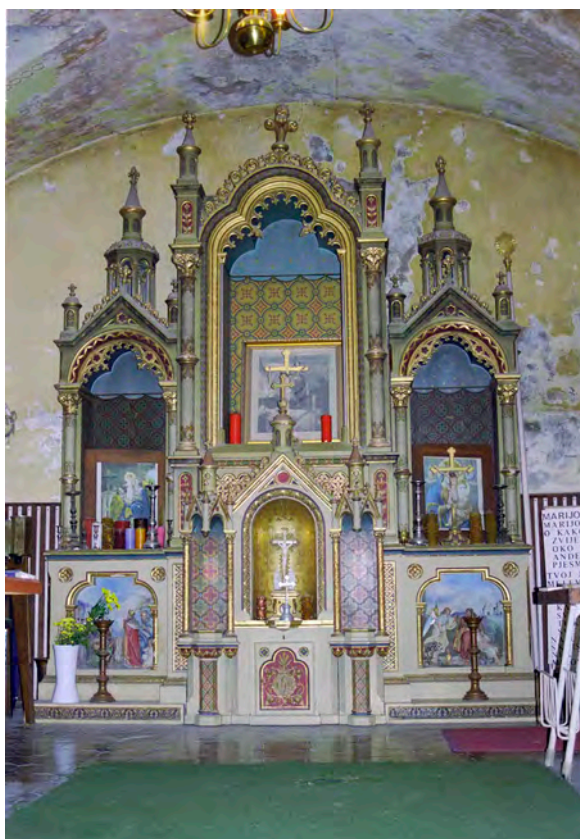
JUŽNO PROČELJE CRKVE I ZVONIKA

UNUTRAŠNJOST: POGLED PREMA PJEVALIŠTU

SEDILIJA U "STAROM" SVETIŠTU

GLAVNI OLTAR U SAKRISTIJU

ZAKLJUČNI UKRAS SREDIŠNJEG DIJELA OLTARA

“PREUREĐEN” OLTAR SRCA MARIJINA

“PREUREĐEN” OLTAR SRCA ISUSOVA

OLTAR SV. VALENTINA

OLTAR SV. ANTUNA PADOVANSKOG

FOTOGRAFIJE IZ 2004. GODINE

Fototeka Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb

POGLED S JUGOZAPADA NA JUŽNO PROČELJE

JUŽNO PROČELJE, GLAVNI ULAZ U CRKVU

POGLED SA SJEVEROZAPADA NA SJEVERNO PROČELJE CRKVE, ZVONIK I DOGRADNJU "ISTOČNOG KRILA"

POGLED NA SJEVERNI ZID SAKRISTIJE SA ZAZIDANIM RANIJIM OTVORIMA

“ISTOČNO KRILO”

ISTOČNO PROČELJE

SJEVERNO PROČELJE

POGLED SA SJEVEROZAPADA

ZAPADNO PROČELJE

"NOVO" SVETIŠTE

"STARO" SVETIŠTE

FRESKA NA JUŽNOM ZIDU GOTIČKE LAĐE
("NOVOG" SVETIŠTA)

NALAZ IZVORNOG JUŽNOG ZIDA GOTIČKOG
SVETIŠTA (U UDUBLJENJU)

PROZOR LAĐE

GLAVNI ULAZ U CRKVU

PROZOR "NOVOG" SVETIŠTA

PROZOR "STAROG" SVETIŠTA

ZVONIK I SAKRISTIJA

JUŽNA STRANA ZVONIKA SA SUNČANIM SATOM

ULAZ U ZVONIK NA ISTOČNOJ STRANI

PROZOR SAKRISTIJE

NOVI (VANJSKI) ULAZ U SAKRISTIJU

POGLED S PJEVALIŠTA PREMA SVETIŠTU

POGLED PREMA SVETIŠTU

POGLED PREMA PJEVALIŠTU

SJEVNERNI ZID CRKVENE LAĐE

POGLED NA PJEVALIŠTE S LUKOVIMA I OGRADOM

GOTIČKA SEDILIJA U "STAROM" SVETIŠTU

REPLIKA SJEVERNOG KAPITELA (1 STUPA) POD GOTIČKIM TRIJUMFALNIM LUKOM

FOTOGRAFIJE IZ 2009. GODINE
GLAVNI OLTAR IZ 1900. G.
Fototeka Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb

DETALJI RASTAVLJENOG OLTARA

ISTRAŽIVANJA

Fototeka Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb

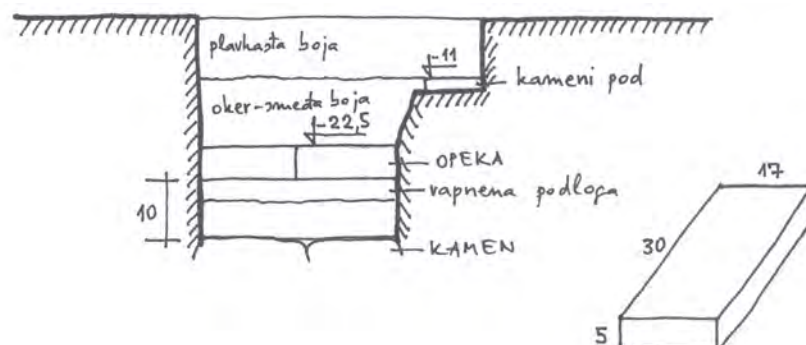
RESTAURATORSKA SONDA U PODU LAĐE (UZ SJEVERNI ZID)

POGLED ODOZGO

POGLED SA STRANE

SKICA NALAZA (PRESJEK)

POPLOČENJE KLAUSTRA I UZDIGNUĆE TRIJEMA/HODNIKA UZ CRKVU

VANJSKO POPLOČENJE KLAUSTRA KVADRATIČNOM OPEKOM DO TRIJEMA UZ CRKVU

GOTIČKI PROZOR U ZIDU POTKROVLJA IZNAD
GOTIČKOG TRIJUMFALNOG LUKA

ŠTUP ARKADNOG TRIJEMA PRIZEMLJA S BAZOM I
KAPITELNIM VIJENCEM

V. LITERATURA I IZVORI

Literatura:

JOSIP BUTURAC, Župe požeškog arhiđakonata od 1332. – 1335., Zagreb, 1934.

JOSIP BUTURAC, Katolička crkva u Slavoniji za Turskog vladanja, Zagreb, 1970.

JOSIP BUTURAC, Crkveno-kulturna povijest Požege i okolice: 1227. – 1977., Zagreb, 1977.

JOSIP BÖSENDORFER, Crtice iz slavonske povijesti, Osijek, 1910.

PAŠKAL CVEKAN, Velika, Velika, 1982.

KATARINA HORVAT-LEVAJ, Barokna arhitektura, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, (ur.) Natalija Čerti, Požega, 2004., 183 – 207.

ZORISLAV HORVAT – IVAN MIRNIK, Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, Požega 1297. – 1977., Slavonska Požega 1977., 127 – 157.

JULIJE KEMPF, Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije, Požega, 1910.

LIDIJA IVANČEVIĆ-ŠPANIČEK, Freska sv. Kristofora na gotičkoj crkvi sv. Augustina u Velikoj, predavanje održano u Velikoj, 24.8.1999.

DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji, Zagreb, 1986.

DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, Umjetnička svjedočanstva srednjeg vijeka, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, (ur.) Natalija Čerti, Požega, 2004., 165 – 180.

VLASTA ZAJEC, Oltari i skulptura baroknog i neostilskog razdoblja, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, (ur.) Natalija Čerti, Požega, 2004., 208 – 228.

VLASTA ZAJEC, Raznolikost i fregmentarnost, u: Kvartal 1 - 2/ 2004., 22 – 23.

STJEPAN ZLATARIĆ, Izveštaj o Bosni g. 1640. o. Pavla iz Rovinja, u: *Starine JAZU XXIII*, Zagreb, 1890.

Izvori:

Acta Bosnae MCCXXXVII

CSÁNKI, DEZSÖ, Magyarország. történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II, Budapest, 1894.

EUZEBIJE FERMENDŽIN, Acta Bosnae, Monumenta spectantia Historiarum Slavorum Meridionalium vol. XXIII, Zagreb 1892.

EUZEBIJE FERMENDŽIN, Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae, ordinis S. Francisci Seraphini, *Starine JAZU*, knjiga XXII, Zagreb, 1890.

JOSEPHI KOLLER, Historia episcopatus Quinqueecclesiarum, Požun, 1782. – 1784., tom II.

IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Natpisi sredovječni i novovjeki, Zagreb, 1891.

PETAR NIKOLIĆ, Kanonička vizita Petra Nikolića kao vikara biskupa zagrebačkog Petra Petretića po Slavoniji 1660., u: TADE SMIČIKLAS: Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, drugi dio Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640 – 1702), Zagreb, 1891.

Nadbiskupski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije, protokol 29/I (1730.) – 38/X (1804.).

Protocolum conventus Velika, 407, 408.

Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, series I, tomus I, Budapest, 1887.

Sequuntur rationes Decime sevnennalis collectae in Hungaria ab anno 1332 ad 1337 a Jacopo Bevangarii et Raimundo Bonofato collectaribus, u: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, series I, tomus I, Budapest, 1887.

Velika, protocolum seu conscriptio totius provinciae argentinae ad usum conventus Vellicensis sancti Augustini, rukopis u franjevačkom samostanu u Požegi

LUKA WADDING, Annales Minorum, XXI, Ad claras Aquas, Firenze, 1932.

Župna spomenica. Župa u Velikoj (Memorabilia, 1795. – 1800.), rukopis u župnom uredu Velika.

Dokumentacijski fondovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb.

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb.

Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Osijeku.

KONZERVATORSKE STUDIJE I ELABORATI
INSTITUTA ZA POVIJEST UMJETNOSTI
Knjiga 3

MREŽNA IZDANJA INSTITUTA ZA POVIJEST UMJETNOSTI
Knjiga 4

IZDAVAČ
Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
10000 Zagreb

ZA IZDAVAČA
Milan Pelc

UREDNIK
Ratko Vučetić

RECENZENTI
Ana Plosnić Škarić
Zlatko Uzelac

SURADNICI
Valentina Bunić
Danijela Šapina

GRAFIČKI DIZAJN
Danijela Šapina

Zagreb, 2013.

ISBN 978-953-7875-08-4

Mrežno izdanje izrađeno prema konzervatorskoj studiji iz 2009.

